

**ЗАПИСКИ
ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО
КЛУБУ**

УДК 061.235:93(062.552):378.4(477.83-25)

ББК Я54

А з-32

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Записки Львівського медієвістичного клубу / редкол.: Юрій Овсінський (голова), Дмитро Димидюк, Олег Друздєв, Сергій Козловський, Тарас Оліярчук, Роман Тарнавський. – Львів, 2016. – 125 с.

До збірника включено статті, присвячені теоретичним, політичним, соціально-економічним та церковним аспектам історії середніх віків. Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
протокол № 11 від 16 червня 2016 р.*

Рецензенти:
Войтович Леонтій Вікторович,
доктор історичних наук, професор
(Львівський національний університет
імені Івана Франка);

Файда Олег Васильович,
кандидат історичних наук, доцент
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

© Львівський медієвістичний клуб, 2016
© Наукове товариство історичного факультету, 2016
© Колектив авторів, 2016

*Світлій пам'яті
Модеста Ігоровича Чорного
(1974–2014)*

ЗМІСТ

Передмова	5
Кирило СТЕПАНЯН. До проблеми вживання термінів “Темні віки” та “Середні віки”	6
Вероніка ПЕТРУШКА. Трансформаційні процеси у візантійському суспільстві IV–VI ст.: історіографія питання	22
Дмитро ДИМИДЮК. Чому Халіфат переміг? (Передумови, причини та наслідки втрати незалежності Вірменії на початку VIII ст.)	32
Михайло ВОРОНОВ. Причини загибелі Вестготського королівства	41
Ростислав ВАЦЕБА. Скандинавсько-, фризсько- та франко-слов'янська торгівля на теренах Полаб'я (VIII–IX ст.)	50
Наталія РАЙТАРОВСЬКА. Дискусії про походження літописного князя Рюрика	60
Марія-Анастасія ГУСАР. Розкол Вселенської Церкви 1054 р. та спроби його подолання у Західній Європі	70
Олег МАГДИЧ. Польсько-німецькі церковні відносини у другій половині XI ст.	83
Олег ДРУЗДСВ. Церковні відносини в Латино-Єрусалимському королівстві (1099–1187)	92
Сергій ГУМЕННИЙ. До питання заснування Ордену тамплієрів	102
Тарас ОЛПЯРЧУК. Соціально-економічне становище Італійських земель у 50-х роках XV ст.	111
Відомості про авторів	124

ПЕРЕДМОВА

Ви тримаєте в руках перший випуск збірника студентських наукових статей, сформований за результатами діяльності Львівського медієвістичного клубу. Це наукове товариство засновано в 2013 р. тодішніми студентами кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського університету Олегом Друздевим та Юрієм Скірою, за сприяння викладачів кафедри – професора Леонтія Войтовича та доцентів Модеста Чорного і Юрія Овсінського.

Мета товариства – об'єднати людей, зацікавлених у вивченні медієвістики, та надати їм можливості для реалізації наукових ідей. Однією з форм її реалізації є публікація збірника наукових статей студентів та аспірантів. Завданням цього видання є не стільки відкрити щось нове в медієвістиці, скільки дати поштовх для її розвитку в студентському середовищі, сприяти вдосконаленню наукових навичок молодих дослідників, збагаченню їхнього досвіду.

У пропонованому збірнику представлено науковий доробок як студентів та аспірантів Львівського університету, так і їхніх колег з Києва і Тернополя. Щиро сподіваємося, що статті цих молодих дослідників зацікавлять не лише науковців, а й усіх, хто цікавиться середньовічною історією, а публікація “Записок Львівського медієвістичного клубу” стане доброю традицією.

Ред.

ДО ПРОБЛЕМИ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНІВ “ТЕМНІ ВІКИ” ТА “СЕРЕДНІ ВІКИ”

Кирило СТЕПАНЯН

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто проблему визначення основних критеріїв, за якими можна виокремити періоди історичного поступу, які головню визначили подальші зрушення в етнокультурному та геополітичному аспектах. Охарактеризовано основні віхи намічених періодів, поданно перелік тенденцій, процесів і явищ, які характеризують окремі епохи. Проаналізовано закономірності, що є помітними в явищах колапсів локальних та загальноцивілізаційних систем із подальшими змінами епохальних масштабів. Інтердисциплінарно наведено приклад спроби віднайти природу таких явищ, як теорія “осьового часу” Карла Ясперса.

Ключові слова: Колапс Античного світу, Темні віки, перехідний період, Середні віки, гуманізм, Ренесанс, феодална система, теорія “осьового часу” Карла Ясперса, Реконкіста, Конкіста.

Існує декілька варіантів і критеріїв виокремлення Середніх віків як періоду в загальному антропосферному поступі всесвітньої історії. У цій статті ми ж враховуватимемо і докладніше розглянемо більш помірковані варіанти періодизації, згідно з якими початок окресленого періоду (Середньовіччя) припадає на V ст., а кінець – на XV–XVI ст. Проблема розглядаємо в локальному європейському аспекті, з коротким оглядом суміжних явищ і процесів в Азії. У радянський період існувала думка, що закінчення Середніх віків припадає на середину XVII ст. (закінчення Тридцятилітньої війни – 1648 рр.)¹ та XVIII ст. (початок Великої французької революції – 1789 р.). Останній погляд віддзеркалює ідею послідовників т. зв. довгого Середньовіччя².

¹ Новая история / под. ред. А. Нарочницкого. – Москва, 1986. – С. 5.

² Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Жак Ле Гофф. – Москва, 2001. – С. 31–38.

Свого часу низка авторів, зокрема, Анрі Піррен, Альфонс Допп, Марк Блок, Перрі Андерсон, Джон Майкл Уоллес-Хендріл, Ігор Філіппов, Микола Граціанський, Микола Колесницький, Олександр Неусихін, Борис Поршнев, Вікторія Уколова, Сергій Сказкін, Айзек Азімов, уже розглядали відповідне питання переходу від Античної доби до Середньовіччя. Ми ж спробуємо переглянути проблему цього розмежування і запропонувати розглянути явище переходу із застосуванням теорії, яка ґрунтується на ідеї “осьового часу” німецького історіософа Карла Ясперса (1883–1969).

У самому терміні “Середні віки” помітним є спекулятивний характер, позаяк творцями й операторами цієї назви були гуманісти, а отже – діячі, частіше ворожі будь-чому з епохи, яка вже відходила в минуле. Франческо Петрарка (1304–1374), один із стовпів проторенесансного та ренесансного духу XIV ст., як вважається, запропонував назву “Темні віки”, якими він, вочевидь, вважав часи до постання культурного феномену Проторенесансу. Іншим діячем, який оцінив період V–XV ст., був гуманіст Флавіо Бьондо (1392–1463). Саме в часи гуманістичного Ренесансу було запропоновано термін “*medium aevum*” (власне “Середні віки”)³. Підкреслимо, що сам цей термін відображає скоріше гуманістичний погляд на історичний поступ і применшує або нівелює особливе значення цілої епохи, інтегрованої у глобальний процес розвитку людства. Вважаємо, що варто остаточно відокремити дві фундаментально відмінні епохи: Темні віки та Середні віки. Чому перевагу надано терміну “Темні віки” замість розповсюдженного “Раннє Середньовіччя”, буде пояснено далі.

Т. зв. Темні віки – це перехідна епоха, своєрідна буферна зона, що постає після кожного колапсу попередньої системи. Європейські Темні віки стали закінченням Античності й передували постанню нової епохи із власним мікрокосмом, практично незалежним від набутків, залишених Античністю (що, до речі, й зумовило, власне, сам феномен епохи Відродження). Окрім ще живої латини, деяких наукових надбань, рецедивного образу Священної Римської імперії та

³ Историография античной истории / под. ред. В. Кузищина. – Москва, 1990. – С. 23.

існування Візантії, дуже мало явищ пов'язують цю нову епоху з Античністю. Тим часом Темні віки поєднують у собі як уламки загиблого світу, так і прообрази майбуття Європи і довколишніх областей. Велике переселення народів, яке розпочалося ще в Античну добу, закінчиться лише у IX ст. переходом мадярами Карпат. Християнізацію Русі в X ст. також можна вважати однією з віх закінчення Темних віків.

Характеризуючи епоху Темних віків, можна сказати, що основними етнокультурними подіями цього усталеного субперіоду стали:

1. Початок Великого переселення народів і вторгнення гунів у Європу (IV ст.);

2. Відокремлення Східної Римської імперії (IV ст.)

3. Падіння Західної Римської імперії та колапс Античної доби (476 р.);

4. Постановня ранніх варварських держав (V ст.);

5. Відокремлення та посилення влади Римського Папи (Римська Церква стала новим і провідним духовним гегемоном Європи);

6. Християнізація одного з останніх могутніх осередків язичництва (синкретично-елліністичного типу) – Александрії;

7. Візантійсько-перські війни (V–VII ст.);

8. Остаточний вихід слов'яносфери (венеди, анти, склавини) та англосфери (англи, із залученням саксів, ютів, фризів) на історичну арену (VI ст.);

9. Англо-саксонське переселення на Британські острови та “Ніч довгих ножів” (VI ст.);

10. Активізація діяльності піктів (VI ст.);

11. Виникнення ісламу як останньої великої прозелітичної релігії та подальше навернення до неї арабської більшості (перша половина VII ст.);

12. Знищення арабами Ераншахру (Ірану династії Сасанідів в 651 р.), яке започаткувало локальний феномен арабсько-перського етнокультурного синкретизму;

13. Ісламська експансія в Середню Азії, витіснення звідти арабами, за підтримки карлуків, династії Тан (Таласька битва 751 р.);

14. Невдала тибетська експансія при правлінні ценпо Трісонг Децена (VIII ст.);

15. Мусульманська (арабсько-берберська) експансія у Піренеях (із витісненням візиготів) та Південній Франції (початок VIII ст.);

16. Досягнення вандалами й аланами берегів Північної Африки (початок VIII ст.);

17. Відкриття Північної Америки вікінгами (X–XI ст.);

18. Релігійне розмежування у Халіфаті: харіджити, суніти та шиїти (VII–VIII ст.);

19. Зміни династій у Халіфаті, нестабільність (повстання хурамїтів і зінджів, низка локальних конфліктів і заколотів, влада тюркських гулямів), розпад та утворення нових халіфатів (IX ст.);

20. Поширення християнських єресей як ознака самотності певних народів та етнічних груп; аріанство у низці германських держав;

21. Виникнення тюркських каганатів (з VI ст.);

22. Хазарський каганат із культурним синкретизмом етноконфесійного характеру, його знищення русичами (кінець X ст.);

23. Переселення аварів, болгар, аланів, мадярів, печенігів, половців та їхній вплив на етнокультурну карту Європи (VII–XIII ст.);

24. Етнокультурний взаємовплив романського та варварського елементів на теренах колишньої Західної Римської імперії, зокрема, на території Галлії: романізація галло-романцями франків (у т. ч., мовна) та франкізація суспільства (VI–VIII ст.);

25. Поява романського архітектурного стилю;

26. Каролінзьке Відродження (IX ст.);

27. Християнізація Карлом Великим низки язичницьких племен (друга половина IX ст.);

28. Верденський поділ держави франків (843 р.), формування ядра низки майбутніх королівств та імперій;

29. Актуалізація та початки оформлення ідеї “Священної Римської імперії” германців (друга половина X ст.);

30. Діяльність вікінгів, представників відмежованного нефеодалізованого мікркосму Європи (IX–XI ст.);

31. Варязькі впливи на слов'ян (як один із факторів державотворення Русі у IX ст.);

32. Кінець Великого переселення народів після переходу Карпат мадярами та заселення ними Паннонії (кінець IX ст.);

33. Поступова християнізація Русі (X ст.).

Як бачимо з окремих тенденцій, таких як чергове намагання відродити та зберегти Римську імперію за допомогою принципу *translatio imperii* (проте цього разу силами германців, що засвідчує зв'язок із минулим, тоді як політична), етнічна карта Європи та Євразії загалом зазнає кардинальних змін унаслідок закріплення племен і народів на певних здобутих ними територіях. Низка рецидивних процесів поміж згаданих попередньо є прикладом дуальної природи Темних віків.

На відміну від них, т. зв. Середні віки є абсолютно незалежною епохою, соціокультурним феноменом. Головним свідченням цієї самодостатності є поступова генеза феодальної системи та її розповсюдження Європою, а також аналогічні процеси на Близькому Сході, в Середній та Східній Азії.

Ключовими подіями, які можуть змалювати етнокультурне тло характеризованої епохи європейської та близькосхідної цивілізацій, стали:

1. Постання феодальної системи (з VIII ст.);

2. Розмежування нових систем світської та духовної влади, боротьба гібелінів та гвельфів;

3. Нормандське завоювання англосаксонського світу (під проводом франкізованих норманів з Нормандії у 1066 р.) та початки феодалізації Британських островів;

4. Оттонівське Відродження (X ст.);

5. Велика схизма, розкол християнської Церкви (1054 р.);

6. Зрушення у правовій сфері (Магдебурзьке право, Велика хартія вольностей) (XIII ст.);

7. Церковні унії задія об'єднання Церкви (Ліонська унія 1274 р., Ферраро-Флорентійська унія 1439 р. та ін.);

8. Формування цехів і гільдій, постановня бюргерства, формування банківської системи (з XI–XII ст.);

9. Формування куртуазної культури та кодексу лицарства;

10. Хрестові походи, заснування низки держав хрестоносців у Східному Середземномор'ї (XI–XIII ст.);
11. Поява духовно-лицарських орденів;
12. Готична архітектура (XII ст.);
13. Заснування та діяльність інквізиції (з XIII ст.);
14. Доба теології та схоластики;
15. Боротьба з єресями альбігойців (катарів) та богомилів (XI–XIV ст.);
16. Постановня Проторенесансу (початок XIII ст.);
17. Протистояння північноіталійських таласократій – венеційської та генуезької (XII–XIV ст.);
18. Пошук шляхів в Азію і східна подорож венеційця Марко Поло (початок XIII ст.);
19. Остаточна християнізація балтів – останніх язичників тогочасної Європи (XIII ст.);
20. Діяльність Ганзейського союзу – лідера морської торгівлі у Північній Європі;
21. Утворення Галицько-Волинського князівства, згодом – королівства, як продовжувача традицій Русі; зближення короля Данила Романовича з католицьким Заходом (сердина XIII ст.);
22. Боротьба Москви за місце гегемона у Північно-Східній Русі (XIII–XV ст.);
23. Битва при Манцикерті (1071 р.), втрата Східною Римською імперією впливу в Малій Азії;
24. Завоювання Константинополя хрестоносцями (1204 р.), утворення та занепад Латинської імперії, постановня низки ромейських держав на Балканах та в Малій Азії, відновлення Східної Римської імперії (1261 р.);
25. Англо-французьке протистояння. Столітня війна (1337–1453);
26. Усунення герцогства Бургундія Францією (1477 р.);
27. Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485);
28. Антиімперські виступи (Ломбардська ліга, Швейцарський союз) (XII–XIV ст.);
29. Чорна Смерть у Європі (XIV ст.);
30. Гуситські війни (початок XV ст.);
31. Битва при Грюнвальді (1410 р.). Зміна геополітичної ситуації у Балтійському регіоні на користь Польщі.

32. Зменшення ролі арабів у політичних процесах на Близькому Сході та сельджуцька гегемонія (XI–XIII ст.);

33. Діяльність східних сект: ісмаїлітів, друзів (хакімітів), езидів, алі-ілахів, алавітів, алевітів, сербедарів;

34. Монгольська експансія (XIII ст.) як чергова хвиля феномену періодичного номадичного завоювання осілих цивілізацій;

35. Завоювання московським царем Іваном III (1462–1505) Новгородської республіки (XV ст.);

36. Початок османської експансії на Сході та Заході (XIV ст.);

37. Завершення Реконкісти (1492 р.), що знівелювала політичний вплив мавритансько-берберського мікркосму на Піренеях;

38. Вигнання юдеїв з Піренеїв, поява морисків та маранів (XV ст.);

39. Падіння Східної Римської імперії (1453 р.);

40. Відкриття європейцями Нового Світу (1492 р.).

Як бачимо, ця епоха абсолютно своєрідна й мало заснована на рудиментах Античності. Більше того, вона відзначена багатьма зрушеннями, безпрецедентними з огляду на попередній глобальний історичний поступ людства. Це засвідчує певну недоречність обрання авторами терміну “Середні віки”. Визначальною негативною віхою Середньовіччя стала диференціація суспільств Європи внаслідок їхньої феодалізації. Важить і те, що розквіт Середньовіччя хронологічно збігається із формуванням засад Проторенесансу, тобто епохи-антиподу, яка прагнутиме перекреслити увесь досвід попередниці. Можемо назвати такі періоди епохи Відродження: Ducento (XIII ст.), Trecento (XIV ст.), Quattrocento (XV ст.), Cinquecento (XVI ст.).

Однак тут важливо зазначити, що у більш ранній період – IX–XIII ст., у Європі паралельно розвивалися і процвітали дві окремі та незалежні цивілізаційні моделі. Першою моделлю був світ скандинавських вікінгів, духовну, а в дечому і матеріальну культуру яких можна вважати рецидивом ранньозалізної доби, а частково – й бронзової. Не зважаючи на високі досягнення металургії, язичницька світоглядна модель, – її ритуалізм, міфопоетика, есхатологія, загалом дохристиянські культурні

реалії у широкому спектрі проявів (від музичних інструментів до традицій кораблебудування), залишалася консервативною. Друга – феодалізований світ, який постав на руїнах Римської імперії. Ці два світи незалежно один від одного відкрили Американський континент⁴ (але зробили це в різний час, за різних умов та у відмінних місцях).

Духовним апофеозом і закінченням “героїчної епохи” північних германців є складання поетичних творів Сноррі Стурлусона у XIII ст. (схоже гомерівські епічні твори проводжали ахейську “еру героїв” у вже дорійський час Еллади). Таким чином, із подоланням у XIII ст. останніх європейських пережитків Античного світу в його “варварському” вимірі, відбувається активізація процесу “реанімації” класичної Античності, вираженого у феномені Проторенесансу.

Проблемним є визначення у цій моделі місця Східної Римської імперії та сфери східних слов’ян, що в підсумку сприйняли більше ромейських впливів, аніж варязьких, проте культурно належали водночас Заходу та Сходу.

Важливо визнати відносну асинхронність процесу зміни епох і подолання субстрату попередньої цивілізаційної моделі. У зв’язку з цим, доречним було б застосувати філософський підхід до окресленої проблематики.

У моделі “осьового часу” К. Ясперса виокремлено феномен і період, що в аспекті нашої проблематики постав як наслідок подолання загальноцивілізаційної кризи після колапсу бронзової доби. “Осьовий час” окреслюють у хронологічних рамках приблизно від часів колапсу бронзової доби до постання елліністично-романської епохи⁵. Стрижнем цього часу було заснування релігійних систем, які б зміцнювали нові цивілізаційні моделі, сприяючи конвергенції. Якщо розширити цю модель, можна простежити такий “осьовий час” від невдалої релігійної реформи Ехнатона (XIV ст. до н. е.), яка хронологічно належатиме бронзовій добі, й аж до часів постання ісламу та створення Арабського халіфату у 632 р.

⁴ Ингстад Х. По следам Лейва Счастливого / Хельге Ингстад. – Ленинград, 1969. – С. 12.

⁵ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – Москва, 1991. – С. 32.

Зазначимо, що Європа в декількох останніх етапах переходу до наступної моделі історичного поступу відіграє провідну роль, натомість раніше формотворчим для епох протоцивілізаційним та цивілізаційним осередком був близькосхідний регіон (анатолійсько-закавказький, афразійсько-levantійський та месопотамський). Таким чином, арабський цивілізаційний поштовх закорінений у спродукованому Античністю “осьовому часі” та є продовженням монотеїстичного імпульсу, що його надано нашій моделі афразійсько-levantійським світом.

У свою чергу, провідні центри Європи (Еллада) і Східної Азії (Китай) “осьового часу” є відмінними між собою феноменами, і водночас – паралельними проявами цього “осьового часу” в позаблизькосхідних ареалах його вияву. Еллінський та ханський феномени менше репрезентували релігійну оболонку “осьового часу”, при цьому Еллада стала рушієм кардинальних змін у ментальній сфері людини та магістральній лінії розвитку людства загалом, а Китай періоду децентралізації випрацював квазірелігійні системи, одна з яких – конфуціанство, упорядковувала та підтримувала довготривалу центристську модель Чжун-го (Китай), “Серединної держави”. Будистський поштовх у регіоні Непалу, який належав південноазійській зоні стику близькосхідного та східноазійського цивілізаційних кластерів, також сформував квазірелігійну модель. Арабський поштовх, з огляду на це, в запропонованій нами моделі осмислення Античного світу з часів релігійної реформи Ехнатона, продовжує класичну лінію афразійсько-levantійського регіону, репрезентовану постанням низки здебільшого прозелітичних релігій монотеїстичного або дуалістичного характеру (атонізм, юдаїзм, зороастризм, християнство, іслам).

У співставленні з єгипетським атонізмом та релігіями авраамічного кореня, іранський зороастризм дещо вибивається з цього переліку через свою специфіку та регіон походження, проте є дотичним до лінії “пророчих” релігій, поява яких є одним із проявів фундаментальних зрушень “осьового часу”. Ця власне не стільки прозелітична, однак безумовно “пророча” релігія, призвела до виникнення маніхейства та метаморфози й переосмислення прадавнього мітраїстського культу.

Перевтілений синкретичними процесами в Римській імперії, мітраїзм певний час конкурував із християнським віровченням та навіть підготував ґрунт для подальшої християнізації імперії. Імпульс, отриманий персами від мідійських магів, обновила увесь іранський світ. З іранського простору, а саме – з парфянського культурного середовища, випрацювано альтернативну зороастризмові “пророчу” релігію – маніхейство.

Вважаємо, що переламні моменти історії зумовлені не тільки закономірним процесом декадансу та розпаду провідної цивілізаційної моделі-гегемону. Суто антропогенний фактор, як от воля правителя або певного кола осіб, діє, штучно подовжуючи життя моделі, яка зазнає розпаду, через перенесення на новий ґрунт та етнічний осередок. Для прикладу, пізньоантичний Рим практикував метод продовження життя своєї цивілізації згідно з принципом *translatio imperii*. Вважаємо, що безпрецедентні революційні зрушення, подібні до згаданої релігійної реформи Ехнатона, є, можливо, відповіддю на виклик потреб не загальної маси населення, а лише її прогресивної частини, яка визнавала той факт, що наявна цивілізаційна система з плином часу стане нездатною задовільнити духовні та інші потреби людей.

Якщо наприкінці бронзової доби фундаментальне зрушення було зумовлене процесами, що відбувалися у сфері металургійних технологій (розповсюдження технології виплавки заліза відіграло вирішальну роль у глобальному занепаді цього періоду та загибелі багатьох локальних цивілізацій і культур). Натомість загибель Античного світу зумовлена більше антропогенними чинниками, при чому провідна роль у цьому належить не імперському декадансу (який, як ми бачили, було подолано за допомогою віднайденого та застосованого римлянами принципу *translatio imperii*), а власне зовнішній силі – черговій хвилі номадичного завоювання цивілізації осілого типу в Євразії. Перманентні хвилі номадичних завоювань, а саме туранська (іраномовні кочівники) та алтайська (представники алтайської мовної сім'ї – гуни, монголи), демонструють процес конкуренції між двома вимірами цивілізацій відтворювального господарства – номадичною та осілою, із тенденцією поглинення осілим світом

завойовників. Саме степові номади Євразії відіграють цю безумовно руйнівну роль в історичному поступі осілого типу цивілізацій Заходу та Сходу. Хоча існують подекуди позитивні наслідки окремих процесів. Для прикладу, це консолідація тимчасово підкорених суспільств, розповсюдження культурних здобутків та удосконалення зв'язків між віддаленими країнами, як от у Монгольській імперії.

Монгольська консолідація та експансія XIII–XIV ст., за своєю суттю, так само відображає останній рецедивний сплеск Античності – войовниче просування чергових номадів землями осілих цивілізацій засвідчує, що монголи сприйняли та втілили давній імпульс, який походить від індоєвропейських (насамперед іраноарійських номадів, туранців) номадичних етносів, відобразивши давній та закономірний процес, що вже неодноразово відбувався в історичному поступі Євразії. Роль провідника цього імпульсу зухвало прийняв на себе шах Хорезму Ала ад-Дін Мухаммед II (1200–1220) з династії Ануштегінідів⁶, проте його плани експансії у Китай для заснування нової та безпрецедентної імперії були порушені хвилиною монгольського завоювання. Зухвалість подібних претензій розкривається з розумінням свого роду “паразитарної” сутності держави хорезмшахів. Лише грошовий ресурс, який дозволяв виставляти проти суперників куманів з Дешт-і-Кипчаку, підтримував це “химерне” утворення⁷.

Водночас, активна діяльність вікінгів у Європі згасає, а монгольський імпульс постає в Азії. Обидва процеси беруть свої початки з античних реалій, і відбуваються близько XIII ст.

Зазначимо, що саме монгольський вираз давнього імпульсу став унікальним досвідом для обох типів цивілізації відтворювального господарства, через нові, тепер середньовічні, умови функціонування суспільств. Попередній тюркський імпульс, провідною силою якого були гуни, розпочав не тільки хвилю чергового переселення етносів, а й став причиною руйнації Античного світу. Східна Римська імперія на Сході та

⁶ Бартольд В. Утверждение ислама / Владимир Бартольд. // Альманах “Арабески истории”. – Москва, 1996. – Вып. 5–6. – С. 306.

⁷ Гумилёв Л. Тысячелетие вокруг Каспия / Лев Гумилёв. – Москва, 2007. – С. 364–367.

Проторенесанс на Заході залишилися основними носіями Античності європейського походження. Після 1453 р. таким є лише західний феномен, у рамках якого втілення ідеї відродження Античності (у цей час це вже безпосередньо Ренесанс) призводить до переходу до наступного етапу, а саме – Нового часу.

У контексті порушеної проблеми, вважаємо доцільним визначити межі окресленої епохи Середньовіччя, пов'язавши їх із датами подій, за яких відбувся глобальний вплив на увесь подальший історичний поступ. Найчастіше для відмежування Середніх віків від Нового часу пропонують декілька дат.

У 1453 р. під ударами турків відбулося падінням Константинополя, після чого ромеї вже не змогли відновити свою цивілізацію. Падіння Константинополя зумовило майбутнє глобальне протистояння між Заходом і Сходом, а саме – боротьбу дому Габсбургів, разом з іншими монархіями Європи, проти дому Османів за владу над Європою і Середземномор'ям.

Зауважимо, що завершення Середніх віків, окрім діячів Ренесансу та гуманістів, наблизили особи, інтегровані в європейську монархічну систему влади⁸. У Європі відбувалося розширення панування дому Габсбургів⁹. Розв'язавши “бургундський вузол”, Максиміліан I Габсбург (1508-1519) уможливив отримання представниками його династії ключових престолів того часу – іспанського та імперського. Як відомо, в тогочасній Іспанії відбулися дві події, які кардинально змінили баланс світових сил, а саме: завершення Реконквісти та відкриття Нового Світу (початок Конквісти).

Майбутньому королю Іспанії – Карлу Габсбургу (1519-1556), судилося забезпечити контроль дому Габсбург і його союзників над Новим Світом та іншими колоніями в обох півкулях Землі. Замість девізу “*Non Plus Ultra*” (далі нікуди) в часи Карла постав девіз “*Plus Ultra*” (ще даліше). Відомий нам також закид

⁸ Чистозвонов А. Реформация как фактор германской истории XVI в. / Александр Чистозвонов. // Средние века. – Вып. 48. – Москва, 1985. – С. 93-94.

⁹ Грессинг З. Максимилиан I / Зигрид Грессинг ; пер. с нем. Е. Каргина. – Москва, 2005. – С. 67-68.

Габсбургів, що “Австрія повинна правити Всесвітом”¹⁰. Згодом Карл буде імператором Священної Римської імперії германської нації, яка, як реліктова структура, похідна ще з Темних віків, стане ареною подій, які змінили обличчя всієї тодішньої європейської цивілізації¹¹.

Реформація тісно пов'язана з постанням гуманістичної сфери, відомої як Ренесанс, тоді як 1492 р. відзначився одразу декількома безпрецедентними подіями на Піренеях, які справили найбільший вплив на подальшу загальнолюдську історію. Завершивши перемогою попередній етап епохального протистояння з афразійсько-levantійським світом, європейці вступили в контакт із досі невідомими цивілізаціями Нового Світу, що стояли на рівні мідно-кам'яної доби (Мезоамерика) та розвинутої бронзової доби (Анди). Це заклало підвалини Конкісти та започаткувало безпрецедентні за масштабами зрушення для світу в майбутньому. Без відкриття Нового Світу неможливим було б переселення протестантів на новий континент і заснування ними згодом передових державних утворень. Отож, з огляду на наведені твердження, вважаємо за доцільне остаточно обрати 1492 р. як найкращу відносну дату закінчення Середньовіччя та початку Нового часу.

Питання колапсу Середніх віків вартує окремого дослідження. XIV ст. відзначилося багатьма кризами¹², які б могли засвідчити близьку загибель тогочасної системи світобудови європейського мікрокосму. Проте, основні риси Середньовіччя перейшли у XV ст. та на початок XVI ст. Можемо запропонувати думку, згідно з якою руйнівна енергія системи, яка прямує до колапсу, була переспрямована на Новий Світ, де було стерто цілі цивілізації.

Запропонований свого часу термін “Темні віки” використовується також для позначення перехідного етапу між колапсом бронзової доби та раннім залізним віком, коли “затемненням” зумовлено нестачу власне історичних свідчень про тодішні процеси. У цьому контексті Середні віки справді

¹⁰ Грессинг З. Максимилиан I... – С. 37.

¹¹ Прокопьев А. Германия в эпоху религиозного раскола: 1555-1648 / Алексей Прокопьев. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 8.

¹² Такман Б. Загадка XIV века / Барбара Такман. – Москва, 2013. – С. 7-11.

відіграють роль медіатора для подолання кризи античної світобудови й провідника, що оперує монотеїстичними системами в наступний період людської історії. Він нібито має відродити цю втрачену Античність, натомість формує мікрокосм, уже практично незалежний від аграрної основи – світ прямує і вступає до індустріального, високотехнологічного та технократичного, інформаційного вимірів.

Отже, з огляду на відверту спекулятивність самого терміну “Середні віки”, запропонованого гуманістами, та деяку недоречність, на нашу думку, об’єднання т. зв. Темних віків і Середніх віків, пропонуємо остаточно розмежувати виокремлені раніше періоди та послуговуватися замість одного середньовічного періоду двома самодостатніми: власне Темні віки (V–VIII / IX / X ст.) та Середні віки (X–XV / XVI ст.). Перший період, за своєю суттю, і є “середніми віками” (перехідним етапом). Для начебто Середніх віків, на нашу думку, доречно було б запропонувати варіанти альтернативного найменування, які б краще відображали їхню суть і не підкреслювали уявну перехідну функцію останніх. Альтернативною могла б стати назва “Феодалний вік”, або навіть “Готичний вік”.

Якими ж є основні критерії такого розмежування? Темні віки, перехідний етап, передусє формуванню нової епохи як відповіді на виклик загибелі попереднього цивілізаційного типу. Він нерозривно пов’язаний як і з уже завершеним, так і наступним періодом. Середні ж віки – особлива епоха із власною завершеною структурою, за своєю суттю самодостатня відокремлена цивілізація, заснована на опосередковано залежних від попередніх часів моделях. Хоча Темні віки є системним явищем і завжди – конкретним наслідком історичного процесу зростання та занепадання цивілізаційних спільностей, ця назва (“Темні віки”) засвідчує колапс Античного світу. Таким чином, на відміну від використовуваної назви, термін “Середні віки” увиразнив би природу саме цього періоду між V–VIII / IX / X ст. Варто звернути увагу не тільки на аспект збереження уламків минулого світу, а й на те, що в ньому розпочато генезу нової цивілізаційної спільності. Гуманісти ж штучно об’єднали ці два періоди. Попри всю претензійність

такого кроку, наголошуємо на доцільності розмежування Темних віків (що постають як окремий перехідний період із падінням Західної Римської імперії у V ст.) від Середніх віків, зі збереженням поділу на Раннє Середньовіччя (VIII–X ст.), Високе Середньовіччя (X / XI–XIII ст.) та Пізнє Середньовіччя (XIV–XV / XVI ст.).

Вважаємо, що термін “Темні віки” є дещо застарілим, однак нами він був обраний для позначення т. зв. Раннього Середньовіччя, позаяк саме запропонована назва більше відокремлюватиме позначуваний період від епохи, яка, на нашу думку, є безпосередньо Середніми віками.

Вважаємо, що поняття “Раннє Середньовіччя” краще відповідає тому короткому періоду, який припадає на VIII–X / XI ст., коли відбувається процес формування довершеної феодалної системи (виникнення бенефіцій, алодів, лену, феодин). Стверджуємо, що саме це є визначальним фактором у поділі Темних та Середніх віків.

Як вказує П. Андерсон, деякі елементи феодализму походять з античного минулого, виникаючи з синтезу римського та германського світів, проте довершеної форми набувають у каролінзький період. Дослідник також зазначає, що наприкінці IX ст. виникає сам термін “feudum”, а європейський ландшафт вкривається системою замкових укріплень задля захисту власних земель та протистояння навалі ще не інтегрованих у нову модель “варварів”, яких сприймають “людьми минувшини” – вікінгів та мадярів. Інститут Церкви історик вважає цивілізаційною надбудовою Античності¹³.

Що ж, на нашу думку, крім дуалістичності та синтетичності перших століть після падіння Західної Римської імперії, може фундаментально утвердити розмежування між Темними віками та Середніми віками? На Сході виникнення ісламу завершує головний античний імпульс, породжений “осьовим часом”. При цьому Велике переселення народів закладає нову етнічну карту Європи та Азії, яка упродовж наступного тисячоліття і майже до XX ст. зазнає мало змін. Процеси, які відбувалися в арабському середовищі до VII ст., формували нові реалії Сходу, однак вони

¹³ Андерсон П. Переходи от античности к феодализму / Перри Андерсон ; пер. с англ. А. Смирнова. – Москва, 2007. – С. 110, 121, 128–130, 135, 136.

наслідували античну тенденцію. У VIII ст. Європа відзначалась первинними процесами постання дорозвинутої феодальної системи. Зауважимо, що зазначені світи між собою активно контактували, й це сприяло їхньому цивілізаційному розвитку.

Знову ж, з огляду на наведені факти, Темні віки не можна вважати приналежними ні до Античного світу, який практично до XIII ст. існував лише у рецидивних проявах та сплесках, ні до європейського Середньовіччя, яке в цей період існувало в зародку. Початки Проторенесансу в XIII ст. підтверджують остаточний розрив із Античністю, позаяк сама суть цього феномену в подальшій його генезі полягала у віднайденні та відтворенні античних здобутків.

З огляду на наведені твердження, наголошуємо, що Темні віки однозначно мають дуалістичну природу і є окремим періодом перехідного характеру, який замикає “осьовий час” на Сході та формує прообрази майбутніх реалій Європи, водночас спрямовуючи у майбутнє образи зниклої реальності.

THE PROBLEM OF THE DARK AGES AND THE MIDDLE AGES DEMARCATION

Kyrylo STEPANYAN

The Ivan Franko National University of Lviv

This article outlines the problem of basic criteria definition to mark out respectively the certain periods of historical development which have identified the further changes mainly in ethno-cultural and geopolitical aspects. It is also an attempt to describe the major landmarks of the periods that is to list the tendencies, processes and phenomena supporting an ethnic groups relationship and interaction and the cultural patterns characterizing the particular epoch. Author attempts to define the consistent patterns which are looked through the collapse phenomena of the previous local and global civilizational systems with the following epochal scale changes. On the bases of interdisciplinarity, this is an effort to determine the nature of such phenomena, specifically Karl Jaspers' theory of “axial age”.

Keywords: The collapse of the Ancient World, the Dark Ages, the transition period, the Middle Ages, Humanism, the Renaissance, the feudal system, Karl Jaspers' theory of “axial age” Reconquista, Conquista.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ IV–VI ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Вероніка ПЕТРУШКА

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто історію дослідження питань суспільних змін, що відбувалися в період IV–VI ст. у Візантійській імперії, а саме – соціальний склад населення, еволюцію окремих соціальних верств, їхню культурно-політичну роль та правове становище, рабство, колонат, фракції іподрому, зміни у мисленні та світогляді населення. До уваги взято наукові дослідження з цих питань учених таких країн, як Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Франція та Німеччина.

Ключові слова: Візантія, суспільство, історіографія, соціальний склад, аристократія, рабство, колонат, дими, християнізація.

IV–VI ст. – перехідний період від Античності до нового етапу в розвитку країн Європи. У цей буремний час суспільство зазнало кардинальних змін: Римська імперія відійшла в минуле, а на її території виникли нові державні утворення, постала нова держава – Візантійська імперія, з'явилися численні варварські королівства, кардинально змінилась соціальна структура населення. Це час боротьби християнства за своє офіційне визнання, формування християнського канону, період становлення нового світогляду. У пропонованій статті ми не можемо охарактеризувати всіх зміни, які відбувались у цей критичний період, позаяк кожна із зазначених проблем має величезну історіографію. Тому предметом нашого дослідження є окремі аспекти соціальної історії Візантії вказаного періоду.

Тривалий час період IV–VI ст. був маловивченим, через велику складність дослідження перехідних епох. Проте з кінця XIX ст. проблему падіння Римської імперії досліджували в кількох напрямках: 1) поширення християнства; 2) соціально-економічна історія в рамках марксистського та веберівського вчень; 3) інституційна історія, пов'язана передовсім з історією права.

Американська та британська історіографія. Давніми традиціями відзначається британська школа візантиністики, засновником якої став Джон Б'юрі (1861–1927). Серед найвидатніших представників цієї школи – Норман Бейнз, Бересфорд Кідд, Джоан Хассі, Арнольд Тойнбі, Дмитро Оболенський. Американська школа розпочала свої дослідження з історії Візантії в другій половині XIX ст., проте вже до кінця століття вийшла на провідні позиції в цій галузі історичного знання. Серед найвизначніших американських візантиністів – переважно емігранти Олександр Васильєв, Пітер Хараніс, Ніколас Ікономідіс, Ігор Шевченко, Олександр Каждан.

Засновником критичного вивчення історії пізньої Римської імперії був Едвард Гіббон (1737–1794). У своїй праці “Занепад і падіння Римської імперії”¹⁴ вчений стверджував, що внутрішня рівновага, яка до того панувала в римському суспільстві, між військовою знаттю, общиною та елітою була порушена, а християнство стало однією з головних причин занепаду старих порядків через постійні релігійні протистояння. Він висловив також чимало думок і з інших питань, порушив до того маловивчені теми. Таким чином, учений дав потужний поштовх для нових досліджень, що особливо вплинуло на американську та британську історіографію¹⁵. Подальші дослідження не відзначалися новизною, увага й надалі зосереджувалася на питаннях християнізації суспільства. Ситуація змінилася із середини XIX ст.

Упродовж середини XIX – початку XX ст. було розглянуто різні аспекти існування та розвитку окремих станів. Одним із таких об'єктів вивчення стала аристократія, яка ділилася на військово-чиновницьку (нова політична сила) та сенаторську¹⁶. Дослідження були зосереджені на питаннях особистих та

¹⁴ Гіббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Э. Гиббон. – Санкт-Петербург, 1994. – Т. 1. – 929 с.

¹⁵ Anderson P. Passages from Antiquity to Feudalism / Perry Anderson. – London, 1975. – 308 p.; Brown R. The Origins of Modern Europe / Reginald Allen Brown. – London, 1972. – 252 p.

¹⁶ Brown P. The study of élites in Late Antiquity / Peter Brown // Arethusa. – 2000. – Vol. 33. – No 3. – P. 321–346.

політичних зв'язків, християнізації цього прошарку¹⁷, політичних функцій¹⁸, їхньої репрезентації у скульптурі та архітектурі¹⁹, мистецтві²⁰, зв'язків із центральною владою²¹. Особливу увагу приділено проблемі походження та утворення нової еліти держави²².

Середній клас перебував між аристократами, з одного боку, та робітниками й бідняками, з іншого. Його представляли ремісники, купці, крамарі, дрібне духовенство. Цікавим є дослідження Адріана Сіркуса, який намагався простежити політику влади у питаннях врегулювання виробничої діяльності середнього класу²³.

Прошарок бідняків був добре окреслений – люди з власністю, яка оцінювалася в суму до 50 номізм, або ті, хто не мали постійної роботи, займаючись підробітком. Саме на прикладі бідняків можна простежити світоглядні зміни в суспільстві, що відбувалися в цей період (ставлення до багатства, моралі, духовності). Прикладами цих зремін є практики, які набули поширення у IV–VI ст.: люди добровільно відмовлялися від забезпеченого життя і прагнули духовного спасіння через самопожертву та скромність у житті. Очевидно, що ці процеси

¹⁷ Salzman M. *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire* / Michele Salzman. – Cambridge, 2004. – 368 p.

¹⁸ Brown T. *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554–800* / Thomas Brown. – Rome, 1984. – 288 p.

¹⁹ Hillner J. *Domus, family and inheritance: the senatorial family house in late antique Rome* / J. Hillner // *Journal of Roman Studies*. – 2003. – Vol. 93. – P. 129–145.

²⁰ Cameron A. *Images of authority: elites and icons in late sixth-century Constantinople* / A. Cameron // *Past&Present*. – 1979. – No 84. – P. 3–35.

²¹ Matthews J. *Western Aristocracies and Imperial Court, A. D. 364–425* / John Matthews. – Oxford, 1990. – 464 p.

²² Heather P. *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Bizantium, 4th–13th centuries* / Peter Heather // *Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*. – Aldershot, 1994. – P. 11–33; Barnish S. *Transformation and survival in the western senatorial aristocracy A. D. 400–700* / Sam Barnish // *Papers of the British School at Rome*. – 1988. – Vol. 56. – P. 120–155; Haldon J. *The fate of the late Roman elite: extinction or assimilation* / John Haldon // *In Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East*. – Princeton, 2004. – P. 178–232.

²³ Sirks A. *Did the late Roman government try to tie people to their profession or status?* / Adriaan Sirks // *Tyche*, 1993. – Bd. 8. – P. 159–175.

були наслідком християнської філософії²⁴. Іншим об'єктом дослідження стало їхнє правове становище і його відображення в законодавстві.

Довший час в історіографії становище селянства в досліджуваний період висвітлювалося, як дуже важке. Це було спричинено буквальною сприйняттям Кодексу Феодосія, в якому яскраво відображено спадковість прив'язки селян до землі (колонат²⁵), наголошено на їхньому надоподаткуванні²⁶. Проте нещодавно деякі положення було переглянуто, й учені дійшли до висновку, що статус більшості колонів був різноманітніший, ніж це відображено в актових документах²⁷. Була переглянута структура селянства і певні хронологічні аспекти еволюції цього стану²⁸. Кріс Вікхем у праці "Другий перехід: від античного світу до феодалізму" намагався визначити тип суспільних відносин у пізньоримський час²⁹.

Питання використання рабської та вільної праці у ремеслі вивчали Ішван Хан³⁰ та Арнольд Джонс³¹.

²⁴ Countryman L. The Rich Christian in the Church of the Early Empire: Contradictions and Accommodations / Louis Countryman. – New York, 1980. – 740 p.

²⁵ Mirkovic M. The Later Roman Colonnate and Freedom / Miroslav Mirkovic. – Philadelphia, 1997. – 144 p.

²⁶ De Ligt L. Demand, supply, distribution: the Roman peasantry between town and countryside-rural monetization and peasant demand / Lukas de Ligt // Münstersche Beiträge. – 1990. – No 9. – P. 24–56.

²⁷ Keenan J. Village shepherds and social tension in Byzantine Egypt / James Keenan // Yale Classical Studies. – 1985. – No 28. – P. 245–259.

²⁸ Banaji J. Agrarian history and the labour organisation of Byzantine large estates / Jairus Banaji // Agriculture in Egypt. – Oxford, 1999. – P. 193–216; Ward-Perkins B. Land, labour and settlement / Bryan Ward-Perkins // The Cambridge Ancient History. – Cambridge, 2000. Vol. 14 : Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600. – P. 315–345.

²⁹ Wickham C. The other transition: from the ancient world to feudalism / Chris Wickham // Past&Present, 1984. – No 103. – P. 3–36; Wickham C. Le forme del feudalesimo / Chris Wickham // Il feudalesimo nell'Alto Medioevo (Settimane di Studio del Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo). – Spoleto, 2000. – P. 15–46; Anderson P. Passages from Antiquity to Feudalism / Perry Anderson. – London, 1974. – 304 p.

³⁰ Hahn I. Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spatantiken Stadt / István Hahn // Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eotvos nominate. Sectio historica. – Budapest, 1961. – T. III. – S. 23–40.

Не менш важливим питанням соціальної історії Візантії IV–VI ст. є питання рабства та його ролі у виробництві. Загалом, в історіографії була утверджена думка, що рівень рабської праці суттєво зменшувався через зменшення потоку в імперію рабів і зростання ролі вільних виробників, прив'язаних до землі. Проте нещодавно ці положення було скореговано такими тезами: 1) рабська праця продовжувала відігравати суттєву роль; 2) відбувалося тривале співіснування рабства й колонату, які мали локальні особливості, а тому їх не можна розглядати як послідовні процеси. Сучасні дослідження враховують також наявність міських рабів. Не оминають вчені й питання ставлення Церкви до рабства³². Добре відомо, що християнські ідеологи цього часу в своїх творах намагалися обґрунтувати наявність рабовласницьких відносин.

Чимало дослідників приділили свою увагу вивченню правового статусу соціальних станів пізньоантичного суспільства. Завдяки Кодексу Юстиніана, ми маємо досить повне висвітлення прав та обов'язків окремих станів стосовно податків, успадкування, правопорушень, сім'ї³³.

Згадка про той чи інший правовий аспект дає змогу сказати, що він був поширеним настільки, що потребував юридичного врегулювання з боку державної влади. Проте потрібно пам'ятати, що суспільні відносини в реальності були набагато складніші та різноманітніші, ніж це задекларовано в

³¹ Jones A. H. M. *Slavery in the Ancient World. Slavery in Classical Antiquity* / A. H. M. Jones // *Views and Controversies* / ed. by M. J. Finley. – Cambridge, 1970. – P. 1–15.

³² Garnsey P. *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine* / Peter Garnsey. – Cambridge, 1996. – 288 p.

³³ Millar F. *Empire and City, Augustus to Julian: obligations, excuses and status* / Fergus Millar // *Journal of Roman Studies*, 1983. – No 73. – P. 76–96; Harries J. *Legal culture and identity in the fifth century West* / Jill Harries // *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*. – London, 2000. – P. 45–58; Goffart W. 'Caput' and Colonate: Towards a History of Late Roman Taxation / Walter Goffart. – Toronto, 1974. – 144 p.; Sirks A. *Did the late Roman government try to tie people to their profession or status?* / A. Sirks // *Tyche*, 1993. – Bd. 8. – P. 159–175; Harries J. *Resolving disputes: the frontiers of law in Late Antiquity* / Jill Harries // *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*. – Oxford, 2001. – P. 68–82; Honoré T. *Law in the Crisis of Empire, 379–455 A. D.* / Tony Honoré. – Oxford, 1998. – 320 p.

законодавстві. Походження канонічного права та його зв'язок із імператорським законодавством ще недостатньо досліджені.

У полі зору вчених опинилася також проблема політичної активності візантійського суспільства (характер, форми прояву, учасники). Ключовим явищем в історії ранньої Візантії є дими – політично активні групи людей³⁴. Учені намагаються пояснити мотиви діяльності цих угруповань: справжнє невдоволення населення через кризові явища чи інструмент у політичній боротьбі між представниками аристократії, що відстоювали права, які в них відбирали. Деякі вчені (наприклад, Алан Камерон³⁵) розглядали дими як виключно спортивні клуби вболівальників, що складалися переважно з молоді. Власне, А. Камерон створив свою теорію димів, вважаючи, що візантійські дими жодним чином не пов'язані з античними демами – квартальним об'єднанням людей. Через це він не вбачав у боротьбі партій якийсь політичний характер. Неодноразово були спроби (зокрема, Рамсі МакМаленна³⁶) визначити роль та ступінь впливу народних мас на вирішення державних справ. Загалом, окремі аспекти розвитку суспільства цього періоду (соціальна структура, соціально-правове становище окремих верств, тип суспільних відносин) учені розглядали досить докладно. Проте, нещодавно з'явилися дослідники (Брент Шоу³⁷, Джон Лібешуец³⁸), які почали розглядати масовий суспільний опір у широкій і довготривалій перспективі.

Серед учнів Дж. Б'юрі перше місце посів Норман Бейнз (1877-1961), який розглядав проблему переходу від античності

³⁴ Greatrex G. The Nika riot: a reappraisal / Geoffrey Greatrex // The Journal of Hellenic Studies. – 1997. – No 117. – P. 60-86; Whitby M. The violence of the circus factions / M. Whitby // Organised Crime in Antiquity. – London, 1998. – P. 229-253.

³⁵ Cameron A. Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium / Alan Cameron. – Oxford, 1976. – 374 p.

³⁶ MacMullen R. The historical role of the masses in Late Antiquity / Ramsey MacMullen // Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary. – Princeton, 1990. – P. 250-276.

³⁷ Shaw B. War and violence / Brent Shaw // Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World. – Cambridge, 2001. – P. 130-169.

³⁸ Liebeschuetz J. H. Conflict and disorder in the East / John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz // The Decline and Fall of the Roman City. – Oxford, 2001. – P. 249-283.

до Візантії через призму християнізації пізньоримського суспільства³⁹. Загалом, британська та американська історіографії соціальної історії Візантії IV–VI ст. відзначаються широким спектром зацікавлень та різноманітністю гіпотез і теорій.

Німецька та французька історіографія. Німецька та французька історичні школи зробили чималий внесок у дослідження історії Візантії з XVIII ст., по сьогодні займаючи провідні позиції серед візантинознавчих студій. Французькі дослідники XVIII ст. на чолі з Шарлем Дюканжем стали засновниками наукового візантинознавства. Проте у французькій науці до кінця XIX ст. панували уявлення про історію Візантійської імперії, як час великого занепаду, безперервних повстань і постійної військової боротьби. Ці уявлення змінилися лише тоді, коли Дж. Б'юрі з новою силою наголосив на існуванні у Візантії найкращих досягнень Римської імперії, заперечивши негативний погляд на історію Східної Римської імперії (вперше про це заговорив Шарль Монтеск'є).

Творцем німецької візантиністики був Карл Крумбахер, а її найвизначнішими представниками стали Альберт Ерхард, Август Гейзенберг, Едуард Курц, Йоаніс Караянопулос, Ганс Георг Бек.

Трансформація різних прошарків суспільства проходила нерівномірно. Деякі стани були більш піддатливі змінам, натомість інші – не готові сприйняти реформи, які зачіпали їхні права. Саме такі стани чинили найбільший опір усім нововведенням. Йдеться передовсім про аристократію. Найчастіше проблему цього стану розглядали загально⁴⁰, проте

³⁹ Baynes H. Constantine the Great and the Christian Church / Norman H. Baynes. – London, 1929. – 114 p.; Baynes H. The Hellenistic Civilisation and East Rome / Norman H. Baynes. – London, 1946. – 147 p.

⁴⁰ Arsac P. La dignité sénatorial au Bas-Empire / P. Arsac // Revue historique de droit français et étranger. – 1969. – No 2. – P. 198–243; Chastagnol A. L'évolution de l'ordre sénatorial aux IIIe et IVe siècle de notre ère / André Chastagnol // Revue Historique. – 1970. – T. 496. – P. 305–344; Malcus B. Le Sénat et l'ordre sénatorial au Bas-Empire / Bengt Malcus. – Lund, 1970. – P. 23–28.; Barnish S. J. B. Transformation and Survival in the Western Aristocracy, A. D. 400–700 / S. J. B. Barnish // Papers of the British School at Rome, 1988. – Vol. 56. – P. 120–155; Näf B. Senatorisches Standesbewusstsein in spätrömischer Zeit / Beat Näf. – Freiburg, 1995. – 860 p.; Pietri L. L'ordine senatorio in Gallia / Luce Pietri // Società romana e impero tardoantico. – Rome, 1986. – Vol. I: Istituzioni, ceti, economie. – P. 307–323.

існують дослідження, присвячені його окремим аспектам: походженню аристократії⁴¹, її менталітету⁴². впливам на скульптуру⁴³ та архітектуру⁴⁴.

Особливо докладно проблему панівного стану, його еволюцію та ідеологію дослідила П. Яннопулос. Вона дійшла висновку, що стара знать зійшла з історичної арени вже у IV–VI ст. Причиною цього стало те, що, зберігаючи свої давні традиції та світогляд, консервативна знать не змогла пристосуватися до змін, які назріли в суспільстві. Тож у VII–VIII ст. ми бачимо вже новий панівний клас, сформований із провінційної знаті. Стосовно рабства, то Панайотіс Яннопулос вважає, що в значений період воно ще було досить сильним і лише в VII ст. перестало відігравати значну роль⁴⁵.

Евелін Патлажан у своїй монографії “Бідність в економічних та соціальних аспектах у IV–VII ст.” досліджує матеріальні умови й соціальний статус станів, їхній зв’язок із землею, засоби та ступінь різних платежів⁴⁶.

Наявність великого прошарку вільних селянських господарств спричинили поширення колонатних відносин, які затримували процес оформлення прямої особистої залежності селян. Тому багато дослідників зосередили увагу на вивченні фіскальних питань з метою визначення ролі колонату в означений період. Карл Савіньї вперше заторкнув питання колонату, досліджуючи статус колонів та роль указів 332 р. в

⁴¹ Winkelmann F. Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8 und 9. Jahrhundert / Friedhelm Winkelmann. – Berliner Byzantinistische Arbeiten. – Vol. 54. – Berlin, 1987. – P. 33–94.

⁴² Näf B. Senatorisches Standesbewusstsein in spätrömischer Zeit / Beat Näf. – Freiburg, 1995. – 860 p.

⁴³ Bauer F. A. Statuen hoher Würdenträger im Stadtbild Konstantinopels / Franz von Alto Bauer // Byzantinische Zeitschrift, 2003. – Vol. 96. – S. 493–513.

⁴⁴ Kriesis A. Über den Wohnhaustyp des frühen Konstantinopel / Anthony Kriesis // Byzantinische Zeitschrift, 1960. – Vol. 53. – S. 322–327.

⁴⁵ Yannopoulos P. La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles / Panayotis Yannopoulos. – Louvain, 1975. – P. 14–19.

⁴⁶ Patlagean E. Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e–7e siècles / Evelyn Patlagean. – Paris, 1977. – 442 p.; Lepelley C. Liberté, colonat et esclavage d'après la Lettre 24: la juridiction épiscopale “de liberali causa” / Claude Lepelley // Les lettres de Saint Augustin découvertes par Johannes Divjak // Communications presentées au colloque des 20 et 21 Septembre 1982. – Paris, 1983. – P. 329–342.

його визначенні⁴⁷. Проаналізувавши договори про оренду, він відзначив різницю між вільними колонами I–III ст. та залежними IV–VI ст. А дослідивши закони від 409 р. про скірів, учений припустив, що колонами ставали варвари, які поселилися на території Римської імперії. Джерело колонату він убачав і в залежних землеробах.

Провідну роль у вивченні колонатних відносин відіграв відомий французький учений Дені Фюстель де Куланж (1830–1889), який сформулював положення про колонат як позаюридичний інститут. Він вважав, що колонат ніколи не запроваджувався спеціальним законом. Метою колонатного законодавства було лише регулювання збору подушного податку, а не створення стану кріпосних⁴⁸.

Учений першої половини XIX ст. Франсуа Гізо вбачав у колонаті видозмінений інститут залежності членів общини від її очільника, щось на зразок галльської клієнтели. Питаннями колонату займалися також М. Мунзінгер та Жан-Мішель Карріє. Найбільш широко проблему спадкоємності візантійським суспільством античних традицій вивчав Гюнтер Вайс. Він розглядав Візантію як пізньоантичне явище, вважаючи, що візантійське суспільство впродовж своєї історії не зазнавало значних змін, залишаючись античним. Перелом відбувся лише у III ст., коли почав занепадати муніципальний устрій⁴⁹.

Предметом обговорення учених ставало також питання про те, як сильно народні маси могли впливати на прийняття державних рішень. На думку Жільбер Дагрона, роль широких верств суспільства в ранній Візантії була високою і в питаннях впливу на вирішення державних справ була майже на рівні з роллю сенату. Проте це стосувалося, передовсім, мешканців Константинополя, через їхню наближеність до імператора.

⁴⁷ Savigny F. C. Über den römischen Kolonat / Friedrich Carl Savigny // Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Historisch-Philologische Klasse, 1822–1823. – S. 1–26; Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft. – 1828. – Bd. VI.3. – S. 273–320; Davies C. The Emergence of Western Society, 300–1200 / Colin Davies. – London, 1969. – 403 p.

⁴⁸ Фюстель де Куланж Н. Римский колонат / Фюстель де Куланж Нюма-Дені; пер. с фр. ; под. ред. проф. И. М. Гревса. – Санкт-Петербург, 1908. – 224 с.

⁴⁹ Weiss G. Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur / Günter Weiss // Historische Zeitschrift. – 1977. – Bd. 224. – P. 529–560.

Василевс, надаючи їм такі права, хотів підвищити статус населення столиці. Та найбільш вірогідно, що особлива роль народних мас була в усіх ранньовізантійських містах, і пов'язано це з перестановкою сил у панівному класі, що відбулась у IV ст. Військово-чиновницька знать почала відтісняти на задній план родову муніципальну знать⁵⁰.

Соціальні зміни, що відбувались у Візантії IV–VI ст., є багатоплановими та неоднорідними. Більшість позиції історіографії проблеми присвячені дослідженню окремим питань, зокрема, соціально-правовим змінам конкретних станів, різним типам суспільних відносин – колонату, патронажу, рабству тощо. Натомість праць, які б містили узагальнення стосовно специфіки різноманітних аспектів соціальної історії Візантії зазначеного періоду – обмаль.

TRANSFORMATION PROCESSES IN BYZANTINE SOCIETY IN IV–VI-th CENTURIES: HISTORIOGRAPHY

Veronica PETRUSHKA

The Ivan Franko National University of Lviv

The article reviews the history of research on the social changes that occur during IV–VI-th centuries in the Byzantine Empire, namely, the social framework of the society, evolution of certain social groups, their cultural and political role and legal status, slavery, colonate, circus factions, changes in thinking and outlook of the population. Taking into account the research on these issues in countries such as UK, USA, France and Germany.

Keywords: Byzantium, society, historiography, social framework, aristocracy, slavery, colonate, circus factions, Christianization.

⁵⁰ Browning R. The Riot of A. D. 387 in Antioch: The Role of Theatrical Claques in the Later Roman Empire / Robert Browning // *Journal of Roman Studies*. – 1952. – Vol. 42. – P. 13–20.

ЧОМУ ХАЛІФАТ ПЕРЕМІГ? (ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВТРАТИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІРМЕНІЇ НА ПОЧАТКУ VIII ст.)

Дмитро ДИМИДЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто становище Вірменії наприкінці VII – на початку VIII ст. крізь призму боротьби Візантійської імперії та Арабського халіфату за територію Кавказу. З'ясовано причини, які призвели до втрати Вірменією своєї державності, зокрема, наголошено на ролі в цьому “нахічеванського спалення нахарарів” 705 р. Охарактеризовано становище Вірменії в складі Арабського халіфату та причини, які дали змогу вірменам наприкінці IX ст. відновити свою державність.

Ключові слова: нахарари, Вірменія, “нахічеванське спалення нахарарів”, арабо-візантійська боротьба, остикан, Армінія, католикос Іоан Одинеці (717–728), Багратуні.

Арабська експансія в 30-х роках VII ст. кардинально змінила геополітичне становище на Близькому Сході та призвела до занепаду Візантії та Сасанідського Ірану. На початку 40-х років VII ст. Візантія вже більше не контролювала територію Близького Сходу, а Іран – Межиріччя. Такі значні військові втрати обох імперій дозволили вірменському народу відновити свою незалежну державу, яку ще в IV ст. було завойовано і поділено між Візантією та Іраном на західну й східну Вірменію, з широкими автономними правами. Вірменія, що її розглядаємо, у VII–VIII ст. займала територію на сході від прикордонного міста Феодосіополя (сучасний Ерзурум) до ріки Аракс і на півночі від озера Севан до Верхньої Месопотамії⁵¹.

Зазначимо, що в українській історіографії, можливо крім поодиноких дотичних статей, немає комплексних досліджень з історії ранньосередньовічної Вірменії⁵². Серед основних

⁵¹ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана / Николай Адонц. – Ереван, 1971. – С. 3–11.

⁵² Кочарян С. Армяно-византийские отношения в IX–XI вв. / Сурен Кочарян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Харків, 2000. – С. 125–131.

наукових праць з цього питання слід згадати монографію вірменського історика Арама Тер-Гевондяна⁵³, який докладно, на основі різноманітних джерел, охарактеризував історію Вірменії VII–IX ст. Особливу увагу він зосередив на стосунках вірмен з Арабським халіфатом та Візантією. Можемо стверджувати, що ця праця на сьогодні є класичною з історії ранньосередньовічної Вірменії. Серед сучасних дослідників, які вивчають арабо-вірменські стосунки, р, назовемо російського орієнталіста Олега Большакова. У своїй багатотомній праці⁵⁴ він торкається військово-політичного аспекту арабо-вірменських відносин та обґрунтовує тезу, що саме завдяки військовій перевазі араби змогли підкорити Вірменію.

Одними з найцінніших джерел до історії Вірменії є праці вірменських хроністів Себеоса (VII ст.)⁵⁵ та Гевонда (VIII ст.)⁵⁶, які були свідками описуваних ними подій. Зауважимо, що вірменські хроніки, як основне джерело для дослідження зазначеного періоду, писалися представниками кліру, які мали прихильне, іноді не об'єктивне ставлення до Візантії, адже ромеї (на відміну від мусульман) були "братами за релігією".

Арабські завоювання Сасанідського Ірану та Візантії дали шанс вірменам утворити свою незалежну державу. В 639 р. ішханом* та водночас спарпетом** східної Вірменії став Феодор Рштуні (639–658). Користуючись моментом, коли перси

⁵³ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат / Арам Тер-Гевондян. – Ереван, 1977. – 319 с.

⁵⁴ Большаков О. История Халифата: в 3 т. / Олег Большаков. – Москва, 1998. – Т. III. – 266 с.

⁵⁵ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.] / под. ред. К. Патканьяна. – Москва, 1862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Sebeos/frameset3.htm>.

⁵⁶ История халифов вардапета Гевонда [VIII ст.] / [пер. с арм. К. Патканьяна]. – Санкт-Петербург, 1862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frameset2.htm>.

* Ішхан – намісник, цар Вірменії. Займався адміністративними та соціально-економічними справами. Обирали ішхана нахарари, й він був повністю підконтрольний візантійському василевсу або шахиншаху відповідно (до середини VII ст.). Після 639 р. – це незалежний правитель Вірменії, котрий зосереджував у своїх руках усю повноту влади, але мав постійні конфлікти з напівнезалежними нахарарами за вплив над вірменськими землями.

** Спарпет – головнокомандувач усіх вірменських військ, друга людина в державі після ішхана.

фактично зовсім не контролювали цей регіон, Феодор почав проводити свою, незалежну від персів політику, фактично оголосивши про незалежність краю⁵⁷. Згодом було приєднано і західну (візантійську) Вірменію. З цього часу можна говорити про, де-факто, незалежну Вірменську державу (639–705)⁵⁸.

Перебуваючи в оточенні двох імперій (Халіфату та Візантії), вірмени були змушені постійно перебувати під протекцією тієї чи іншої воюючої сторони, щоб зберегти свою незалежність. Доки на Кавказі зберігався паритет сил обох держав, доти існували незалежні Вірменія, Картлі, кавказька Албанія та інші державні утворення. Але наприкінці VII–VIII ст. Халіфат посилювався й почав витісняти Візантію з території Кавказу⁵⁹.

Друга половина VII ст. є найбільш кривавим періодом для історії ранньосередньовічної Вірменії, адже весь цей час тривала боротьба за вірменські землі між ромеями і хозарами з одного боку, та арабами з іншого. Існувала й третя сила – самі вірмени, які боролися проти обох сторін, час від часу займаючи ту чи іншу позицію⁶⁰. Якщо в середині VII ст. частина нахарарів* підтримувала або ромеїв⁶¹, або арабів⁶², то на початку VIII ст. нахарари не підтримували жодну із сторін, розуміючи, що кожна з них намагається лише захопити Вірменію.

⁵⁷ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 23.

⁵⁸ *De-facto*, незалежна Вірменська держава існувала в 639–701/705 рр. – до її повного підкорення арабами. Інформація за: Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 73–74, 271.

⁵⁹ Очерки истории СССР: в 9 т. – Москва, 1958. – Т. II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв. – С. 480–481.

* Нахарари – місцева вірменська знать. У VII ст. Вірменія фактично була поділена на “удільні князівства”, якими керував певний нахарарський рід. Ці “князівства” частково були незалежними одне від одного і від влади ішхана. Нахарари мали свої військові загони, а земельна власність, *de-facto*, рахувалася їхньою приватною власністю і переходила у спадок старшому сину.

⁶⁰ Nicolle D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th century / David Nicolle. – London, 1992. – P. 33–34.

⁶¹ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 121; Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI в.] / [пер. с арм. Н. Эмина]. – Москва, 1864. – С. 92.

⁶² История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 152; Гевонд. История Халифов // Хрестоматия по истории СССР / сост. В. Сыроечковский, В. Лебедев, М. Тихомиров. – Т. I. – Москва, 1949. – С. 15.

Ромеї дискредитували себе своєю релігійною політикою* і насаджуванням халкедонітського вчення⁶³, а також частими грабунками з боку своїх союзників – хозар⁶⁴. Водночас араби проводили жорстоку політику в завойованій Вірменії та прагнули обмежити права нахарарів. Для прикладу, наведемо цитату вірменського історика X ст., католикоса Ованеса Драсханакертці, котрий так описував жорстокість арабів: “Араби почали нападати на всі фортеці Вірменії та на ті, що вже захопили. Вони їх плондрували, руйнували, не залишаючи каменя на камені. Всіх мешканців фортеці [на о. Севан], які здалися арабам, вони погнали в полон і, все захопивши собі на здобич, повністю спустошили та зруйнували фортецю”⁶⁵.

Зазначимо, що впливові нахарарські роди не хотіли посилення центральної влади ішхана, яка прямо загрожувала їхньому самоуправлінню на місцях. О. Большаков стверджує, що в цей час “два десятки нахарарських князівств прагнули до цілковитої незалежності від будь-якої центральної влади. Постійно утворювались і розпадались різні коаліції. Візантія, а за нею і Халіфат, використовували цю ситуацію для посилення свого впливу для захоплення території Вірменії”⁶⁶. Проблемою було те, що нахарари мали й своє військо, тим самим стаючи невідконтрольними для спарапета. А, отже, не маючи сильного війська та централізованого керування ним, Вірменія не могла захистити себе від зазіхань ромеїв чи арабів⁶⁷.

Зауважимо, що в цій довгій боротьбі вірменські нахарари та клір швидше згодні були прийняти сторону майбутнього переможця (арабів), щоб зберегти свої права та привілеї, а також

* Візантійці намагались переконати вірмен перейти з монофізитства (віра в одну подобу Христа – божествену) у діофізитство (де Христос має дві подоби – божествену і людську).

⁶³ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 133, 153-155; Всеобщая история Вардана Великого [XIII в.] / [пер. Н. Эмина]. – Москва, 1861. – С. 87-88.

⁶⁴ Новосельцев А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Новосельцев. – Москва, 1990. – С. 177.

⁶⁵ Ованес Драсханакертци. История Армении [X в.] / [пер. с арм. М. О. Дарбинян-Меликян]. – Ереван, 1986. – С. 94-95.

⁶⁶ Большаков О. История Халифата... – С. 173.

⁶⁷ Кривов М. Византия и арабы в раннем средневековье / Михаил Кривов. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 88-89.

вберегти країну від руйнувань і кровопролиття. Посилення Халіфату наприкінці VII ст. та послаблення Візантії через внутрішню кризу й часту зміну імператорів дало змогу арабам у 701–702 рр. повністю окупувати Вірменію⁶⁸. Боротьба тривала й надалі: в 703 р. відбулось нове нахарарське (провізантійське) повстання проти арабського владарювання, яке очолив тодішній ішхан Смбаг Багратуні.

Ситуація у Вірменії залишалася нестабільною, доки до влади не прийшов новий халіф Валід I (705–715). Він одразу зрозумів, що головною проблемою Вірменії є її нахарари, котрі й надалі продовжували своє повстання, заручившись підтримкою Візантії. Валід твердив, що “вони [нахарари] будуть перешкодою і спокусою нашому пануванню”⁶⁹. Тому халіф наказав своєму полководцю Мервану знищити нахарарів. У свою чергу, Мерван запросив усіх нахарарів у місто Нахичеван, щоб примиритися з ними й назначити кожному нахарару і їхнім вершникам платню із скарбниці⁷⁰. Арабський історик X ст. Аль-Куфі писав, що “Мухаммад ібн Марван послав за їх знатними і благородними [нахарарами], обіцяючи зі свого боку доброзичливість, надання їм того, що вони забажають, і призначення їм правителем того, кого вони захочуть”⁷¹. Опісля того, як нахарари згодились прийняти мир від Мервана, їх почали “вносити до реєстру, нібито для роздачі їм щорічної платні”⁷². Ситуація виглядала так, що араби, не маючи достатніх сил воювати далі, згоджувалися на васалітет Вірменії.

Після підписання договору Марван просив нахарарів і їх вершників зайти до церкви для присяги на вірність халіфу. Вірменський історик X ст. Мовсес Каланкатуаці писав, що “...вони [нахарари] увійшли до церкви, щоб поклястися. І коли він [Марван] дізнався, що всі вони скупчилися в церкві, він наказав закрити її двері. Двері церкви забили, облили нафтою і

⁶⁸ Ованес Драсханаке́ртци. История Армении [X в.]... – С. 93–96.

⁶⁹ История халифов вардапета Гевонда [VIII в.]... – С. 21.

⁷⁰ Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI в.]... – С. 92–93.

⁷¹ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний [X в.] / [пер. с араб. З. Буниятова]. – Баку, 1981. – С. 13.

⁷² Ованес Драсханаке́ртци. История Армении [X в.]... – С. 96–97.

підпалили... Чотириста мужів [з вірменських нахарарів] він спалив у храмі, а інших чотириста віддав для меча”⁷³.

Саме завдяки повстанню нахарарів в 703–705 рр., ми можемо продовжити періодизацію існування незалежної Вірменської держави з 701–702 рр.⁷⁴ до 705 р., коли Вірменію було остаточно приєднано до Халіфату⁷⁵. Події 705 р. призвели до цілковитого завоювання Вірменії арабами. Нахарарська опозиція надовго була придушена, але повністю не знищена. Халіф Валід I обмежив у правах нахарарів, але їм і надалі дозволялося обирати ішхана та спарапета, а також володіти маєтками й землями у межах Вірменії. Халіфат ішов на ці поступки, адже розумів, що повністю підкорити Вірменію не вдасться, та й у цьому не було необхідності⁷⁶.

Остаточно територію Закавказзя було завойовано в 737 р., коли арабський полководець Марван* здійснив вдалий військовий похід проти Хозарського каганату. Каганат часто здійснював грабіжницькі походи на територію Закавказзя, чим дестабілізував ситуацію в регіоні. Марван розбив військо хозар і повів арабське військо на столицю Каганату – Семендер⁷⁷. Союзники хозар – ромеї, у той час були зайняті внутрішньо-державними справами⁷⁸ та проведенням політики “іконоборства” в часи правління Лева III Ісавра (717–741)⁷⁹. Хазари були розгромлені, й каган просив миру в Марвана. Той висунув вимогу, щоб хазари прийняли іслам, й каган виконав її. Але прийняття ісламу й підкорення Хазарії носили лише формальний характер, позаяк араби не мали можливості залишити сильну армію, щоб тримати країну в покорі. Але

⁷³ Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк [X в.] / [пер. Ш. В. Смбатяна]. – Ереван, 1984. – С. 161.

⁷⁴ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 73–74, 271.

⁷⁵ Новосельцев А. Хазарское государство... – С. 177–178.

⁷⁶ История Востока : в 6 т. / [Отв. ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян]. – Москва, 2002. – Т. 2 : Восток в средние века. – С. 37.

* Намісник провінції Армінія. Майбутній останній халіф з династії Омейядів – Марван II (744–750).

⁷⁷ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний [X в.]... – С. 49–52.

⁷⁸ Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society / Warren Treadgold. – Stanford, 1997. – P. 380–386.

⁷⁹ Успенский Ф. История Византийской империи VI–IX вв. / Фёдор Успенский. – Москва, 1996. – С. 120–131.

головну мету походу Марван виконав: відтепер грузинські, вірменські землі та території кавказької Албанії були остаточно приєднанні до Халіфату⁸⁰.

З початку VIII ст. територія Вірменії входила до складу арабської провінції Армінія, яка, в свою чергу, була частиною Північного намісництва (охоплювало територію від арабо-візантійського кордону в Малій Азії до Каспійського моря й далі). До складу провінції Армінія* входила Вірменія, Кавказька Албанія, Ширван, Картлі та Лазика. Правителем провінції був остикан, якого призначав халіф із числа своїх наближених людей. Командування арабськими та вірменськими військами для оборони краю (від ромеїв і хозар) та збір податків були головними обов'язками остикана⁸¹. Також наміснику був підконтрольний ішхан Вірменії та правителі інших областей⁸².

Столицею Вірменії вважалося місто Двін, а центром влади остикана (центром провінції Армінія) – місто Барда (Партав)⁸³.

Як вже зазначалося, ішхана й надалі обирала з-поміж себе місцева знать (нахарари), а затверджував халіф. Влада ішхана була порівняно обмеженою, адже він займався лише адміністративними та соціально-економічними справами Вірменії, і то лише під пильним контролем остикана. Питання зовнішньої політики та військової справи були передані у відання остикану та халіфу⁸⁴.

Вірменська Церква, як одна з найвпливовіших інституцій серед вірменського суспільства, упродовж VIII–IX ст. була в стороні від політичного життя країни. Це пов'язано з тим, що вірменський католикос Йоан Одинеці (717–728) у 719 р. уклав з халіфом договір, за яким "Вірменська Церква не платить данини до скарбниці Халіфату і не буде переслідувань християн [монофізитів] з боку мусульман". Натомість католикос тепер мав переслідувати греків (халкедонітів), позаяк їх вважали

⁸⁰ Новосельцев А. Хазарское государство... – С. 177–178.

⁸¹ Шагинян А. Государственные налоги Арминии / Арсен Шагинян // Историко-филологический журнал НАН Республики Армения. – 2009. – № 2–3. – С. 136.

⁸² Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 155–160.

⁸³ Бартольд В. В. Сочинения : в 9 т. / В. В. Бартольд. – Москва, 1965. – Т. III. – С. 372.

⁸⁴ Очерки истории СССР : в 9 т. ... – Т. II. – С. 487.

ворогами держави⁸⁵. Халіфат згодився на такі вимоги, адже вбачав у Церкві опору своєму правлінні у Вірменії. Фактично, ці надії були виправдані: до кінця IX ст. Церква не підтримувала жодне нахарарське повстання проти Халіфату⁸⁶.

Арабське панування принесло й певні позитиви для Вірменії, а саме – у плані торгівлі, завдяки якій відбулося зростання міст⁸⁷. Якщо у Вірменії в V–VII ст. міста античного типу переживали занепад, то в часи Халіфату (VIII–IX ст.) вони відродилися. Двін, Гарні, Багаран, Муш, Феодісіополь та інші стали великими торговельними центрами як у Вірменії, так і в межах Халіфату. Навколо цих міст стали виникати місцеві ринки, позаяк їхнє купецтво брало активну участь у тогочасній міжнародній торгівлі⁸⁸. Слід визнати, що міське будівництво було розвинуте доволі слабо й ці міста виглядали, радше як фортеці, і мали обороно-торговельний характер⁸⁹.

Позитивним наслідком завоювання Вірменії арабами на початку VIII ст. була централізація влади в руках ішхана: більшість впливових нахарарів було підступно вбито в Нахичевані у 705 р., а халіфу було вигідне посилення однієї людини, яка могла стримувати сепаратистські тенденції нахарарів⁹⁰. Сама ж посада ішхана перебувала постійно в руках роду Багратуні, представники якого були лояльними до Халіфату, а, отже, – мали певні привілеї, зокрема, земельні. Саме цей рід наприкінці IX ст. і створить незалежну Вірменську державу (885–1045)⁹¹.

⁸⁵ Киракос Гандзакети. История Армении [XIII в.] / [пер. Л. Ханларян]. – Москва, 1976. – С. 72–73.

⁸⁶ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 83–84.

⁸⁷ История Востока : в 6 т. ... – Т. 2. – С. 39–40.

⁸⁸ Мушегян Х. Клад куфических монет IX–X вв., найденный в 1955 г. в развалинах Двина / Хачатур Мушегян // Известия АН Армянской ССР. Общественные науки. – 1957. – № 12. – С. 82–83.

⁸⁹ Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века / [ред. С. Плетнева]. – Москва, 2003. – С. 328–333.

⁹⁰ Toumanoff C. Armenia and Georgia / Cyril Toumanoff // The Cambridge Medieval History. – Cambridge, 1966. – Т. IV: The Byzantine Empire. – Part I. – Chap. XIV. – Р. 607.

⁹¹ Юзбашян К. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. / Карен Юзбашян. – Москва, 1988. – С. 55.

Внутрішні протиріччя та невіддале геополітичне становище не дозволили вірменам зберегти свої державності. Нахарари, не маючи єдності між собою, не могли протистояти ворогові, а ослаблення Візантії та посилення Халіфату й зовсім прирекли Вірменію на захоплення. Але, через свій потужний опір, розвинуту соціальну ієрархію та Церкву, вірменам вдалося зберегти певну автономію у складі Халіфату⁹². Халіф пішов вірменам на поступки, позаяк не мав достатніх сил, щоб повністю асимілювати населення край та знівелювати ромейські впливи на Кавказі. Вірменія перебувала в складі Халіфату до другої половини IX ст., зберігаючи доволі широку внутрішню автономію.

WHY CALIPHATE WON? (PRECONDITIONS, REASONS AND CONSEQUENCES OF THE LOSS OF ARMENIAN'S INDEPENDENCE IN THE EARLY VIII-th CENTURY)

Dmytro DYMIDYUK

The Ivan Franko National University of Lviv

The article shows situation of Armenia during the late VII-th- beginning of the VIII-th century, through the prism of the Bizantian and Arab fight for the Caucasus territory. We try to define reasons which lead to the loss of Armenia's sovereignty. The emphasis is put on the events which practically triggered the loss of sovereignty by Armenia in 705, specifically on the so called "burning of the nakharars". Special attention is paid to the consequences of the loss of independence, in particular to the characteristics of the situation of Armenia as a part of the Arab Caliphate. Apart from negative consequences there are also positive ones that in the long run helped Armenians to restore their sovereignty at the end of the IX-th century and establish the Bagratid kingdom of Armenia (885-1045).

Keywords: nakharars, Armenia, "burning of nakharars in Nakhichevan", Arab-Bizantian war, ostikan, Armenia, Catholicos Hovhannes III Odznetsi, Bagrationi.

⁹² Очерки истории СССР : в 9 т. ... – Т. II. – С. 485–491.

ПРИЧИНИ ЗАГИБЕЛІ ВЕСТГОТСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Михайло ВОРОНОВ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано головні причини загибелі Вестготського королівства в контексті арабських завоювань початку VIII ст. Висвітлено політичну, економічну та етнічну ситуація в країні напередодні мусульманської інтервенції на територію Піренейського півострова та визначено роль кожного із чинників, які призвели до загальнодержавної кризи.

Ключові слова: вестготи, король Родріго, Сеута, арабські завоювання, Муса ібн Носсейр, інтервенція.

Ліквідація Вестготського королівства – унікальне явище в історії середньовічної Європи. Вона не лише стала переломним періодом у розвитку держав Піренейського півострова, але й мала значний вплив на країни християнського світу. Однак, якщо поразка арабів у битві при Пуат'є (732)⁹³ вберегла Європу від подальшої агресії Дамаського халіфату, то втрачена вестготами територія на довгі століття стала ареною протистояння двох сил, що знаменувало епоху Реконкісти. Доленосне значення події розкривають наслідки арабської присутності: восьмирічна війна, спричинена ізоляцією відірваність від загальноєвропейської середньовічної історії, утворення нової виняткової культури та значний відбиток на історію формування автохтонних народів регіону.

На початку VIII ст. над християнською Європою нависла загроза вторгнення арабських завойовників. Наступаючи в трьох напрямках, араби швидко зуміли підкорити Близький Схід, Середню Азію, Північну Африку та Пенджаб⁹⁴, упритул підійшли до буферних християнських держав. На відміну від Дамаського халіфату, що вийшов із громадянської війни й

⁹³ Lane-Pool S. The Story of the Moors in Spain / Stanley Lane-Pool. – New York, 2010. – P. 34.

⁹⁴ Hitti P. K. The Arabs: A Short History / Philip Hitti. – London, 1948. – P. 64.

сконсолідував сили проти невірних⁹⁵, їхні стратегічні вороги (Візантійська імперія та Вестготське королівство) переживали період серйозного ослаблення. Невдалу спробу вторгнення арабів на малоазійські провінції Візантійської імперії⁹⁶, компенсувала успішна інтервенція на Піренейський півострів, що призвела до цілковитого підкорення регіону, за винятком гірської Астурії⁹⁷ – останнього оплоту вестготів.

Завоювання регіону кардинально відрізнялося від подібних успішних військових кампаній мусульман: якщо не брати до уваги висадку передових загонів Таріфа Абу Зара⁹⁸ та тривалий опір Сарагоси й Нарбонну⁹⁹, то лише за один рік підкорені землі стали володінням Дамаського халіфату. Джерела повідомляють, ніби агресія на терени Європи не передбачала ліквідації Вестготського королівства: метою походу був звичайний грабіжницький набіг, адже араби, які стикнулися із вестготам ще у 670–680 рр.¹⁰⁰, знали про могутність цього народу.

Тридцятилітня криза, викликана невдаюю внутрішньою політикою та зовнішньополітичними негараздами, ослабили державу вестготів настільки, що вона легко стала здобиччю мусульман. Для докладного аналізу причин цього варто ознайомитися із кожним чинником життя Вестготського королівства, зокрема, на політичному, етнічному, військовому, природному, релігійному та соціальному аспектах.

Наголосимо, що українська історіографія фактично не приділяє уваги вивченню середньовічної історії держав Піренейського півострова епохи Реконкісти. За винятком наукових робіт російських вчених Володимира Піскорського¹⁰¹

⁹⁵ Hawting G. The First Dynasty of Islam. The Umayyad Caliphate A. D 661–750 / Gerald Hawting. – London ; New York, 2000. – P. 30–31.

⁹⁶ Васильев А. История Византийской империи / Александр Васильев. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 166.

⁹⁷ Chapman C. A History of Spain / Charles Chapman. – New York ; London, 1965. – P. 53.

⁹⁸ Ibn al Alathyr. Historie de l’Afrique et de l’Espagne / Ibn al Alathyr. – Agler, 1904. – Т. II. – P. 7.

⁹⁹ Fregosi P. Jihad in the West: Muslim conquests from the 7th to the 21st centuries / Paul Fregosi. – New York, 1998. – P. 108.

¹⁰⁰ “Хроника” Альфонсо III ; пер. С. Железнов. – Москва, 2002. – С. 161–177.

¹⁰¹ Пискорский В. История Испании и Португалии / Владимир Пискорский. – Санкт-Петербург, 1909. – 282 с.

та Олександра Корсунського¹⁰², котрі започаткували дослідження цієї тематики на східноєвропейських теренах, та публікації окремих поодиноких статей, серед наукового товариства слов'янського регіону не існує ґрунтовної праці, присвяченої опрацюванню піднятої проблеми.

Натомість західні історики-медієвісти за останні три століття збагатили історіографію цінними науковими доробками. Англійський історик Генрі Бредлі, котрий написав загальну історію Вестготського королівства, зосередив увагу й на проблемах кризових явищ усередині країни напередодні арабської інтервенції. Його німецький колега Дітріх Клауде висвітлив власне бачення причин загибелі вестготської держави, акцентуючи на значній ролі етнічного та природного чинників, а Рейнхард Дозі та Стенлі Лейн-Пул спробували виділити військовий чинник як головний у вирішенні долі країни.

Серед джерельної бази дослідження проблеми важливу роль варто відвести арабським та іспанським хронікам IX–XII ст. Велику цінність також має ґрунтовна робота марокканського історика аль-Маккарі (XVII ст.), котрий описав історію мусульманських династій в Іспанії, починаючи із арабського завоювання до падіння Гранадського емірату.

Політичний чинник. На початку VIII ст. у Вестготському королівстві нарізла політична криза: смерть легітимного короля Вітіци призвела до міжусобної боротьби за владу¹⁰³. Одним із претендентів на престол була вдова монарха, королева Родеріква. Однак, її владу не визнала частина вестготської знаті, очолена Родеріком¹⁰⁴, герцогом Бетіки, котрий підняв повстання і в 709 р. силоміць захопив столицю. Присягу вірності узурпатору склали не всі, очікуючи вдалого моменту, щоб скинути нового короля. Опозицію очолили брати покійного короля¹⁰⁵, котрі прагнули повернути владу в свої руки, однак не

¹⁰² Корсунский А. История Испании IX–XIII вв. / Александр Корсунский. – Москва, 1976. – 239 с.

¹⁰³ Bradley H. The Goths From the Earliest Times to the End of the Gothic Dominion in Spain / Henry Bradley. – London, 2005. – P. 358.

¹⁰⁴ Lane-Pool S. The Story of the Moors in Spain... – P. 11.

¹⁰⁵ Florian M. History of the Moors of Spain / Jean-Pierre Florian. – New York, 1840. – P. 34.

мали достатньо підтримки, щоб розпочати громадянську війну за престол.

Географічне розташування вестгоських територій довгий час оберігало державу від агресії ворога. Вона була ізольована від решти Європи важкопрохідними масивами Піреней на півночі. Натомість її південний кордон проходив лінією Гібралтарської протоки, котру охороняла сеутська ескадра¹⁰⁶ заморських володінь, що робило раптову інтервенцію маловірогідною. Однак, ситуація кардинально змінилася, коли комендант Сеути, граф Юліан¹⁰⁷, перейшов на бік мусульман (через особисті причини зрадивши монарху) і, фактично, залишивши південні кордони без надійної охорони. Це стало головним приводом до вторгнення, адже араби не мали власного флоту для переправи¹⁰⁸.

Поведінка володаря Сеути здається дуже дивною, адже кожна людина, здійснюючи певний вчинок, мусить переслідувати певну мету. Такі арабські автори, як Ахмед аль Маккарі, Ібн аль Кутийя¹⁰⁹ та Ібн Абд аль Хакам, розповідають легенду про доньку графа Юліана, Ла Каву, котра, перебуваючи при дворі монарха в Толедо, була збезчещена Родеріком. "Я не бачу для нього гіршого покарання, окрім як привести до нього арабів"¹¹⁰. Зрада як елемент помсти дозволила арабам перенести завоювання на континент, адже вони не лише встигли підготувати плацдарм, оволодівши всією Північною Африкою та витіснивши залишки візантійських гарнізонів, але готувалися до чергового походу на сусідні землі, зокрема, вглиб Сахари¹¹¹. Однак поява коменданта Сеути при дворі Муси ібн Носсейра скорегувала плани. Напередодні вторгнення спалахнуло повстання басків¹¹², що змусило короля Родеріка з основною

¹⁰⁶ Bradley H. The Goths From the Earliest Times... – P. 358.

¹⁰⁷ Watt W. M. A History of Islamic Spain / Montgomery Watt. – Edinburgh, 1996. – P. 8.

¹⁰⁸ Lane-Pool S. The Story of the Moors in Spain... – P. 11.

¹⁰⁹ Ибн аль-Кутыйя. История завоевания Андалусии ; [пер. Б. Шидфар и В. Микушевич]. – Москва, 1985. – С. 373–387..

¹¹⁰ Ибн Абд аль-Хакам. Завоевание Египта, аль-Магриба и аль-Андалуса ; [пер. С. Б. Певзнер]. – Москва, 1985. – С. 223–226.

¹¹¹ Fregosi P. Jihad in the West... – P. 281.

¹¹² Bradley H. The Goths from the Earliest Times... – P. 359.

частиною військ здійснити каральну експедицію у передгір'я Піренеїв, узявши оплот повстанців Памплонув тривалу облогу¹¹³. Крім того, доходили чутки, ніби франкський король планує вторгнення в Каталонію, північно-східну провінцію королівства, що зумовило посилення військової присутності на північному кордоні за рахунок послаблення південного.

Етнічний чинник. Не останню роль в підкоренні Піренейського півострова мусульманами відіграли етнічні протиріччя між різними прошарками населення. Населення Вестготського королівства було поліетнічним: основу складав іберо-романський елемент та значна частка євреїв, які разом становили майже 95–97% усіх мешканців. Проте вестготи, становлячи не більше 2%¹¹⁴, продовжували посідати панівне становище у державі. В різних регіонах країни проживали також невеликі громади берберів, арабів, вандалів та свевів, проте їхній вплив на перебіг подій був мінімальним.

Особливо помітно загострилися стосунки між вестготами та євреями. Антиюдейська кампанія, започаткована королем Сисебутом¹¹⁵, досягла свого апогею в період правління Егіки. Звинувачені в державній зраді¹¹⁶, євреї втратили все. Король наповнив скарбницю золотом, натомість втратив підтримку частини населення. Релігійна нетерпимість лише підсилювала ворожнечу. Юдеї схвально сприйняли вторгнення мусульман. Коли виникла проблема вибору сили, яку необхідно підтримати, вони обрали інтервентів: “Після взяття Кордови Мугейт зібрав усіх юдеїв міста і залишив їх там керувати, довіряючи їм більше, ніж християнам, позаяк останні їх ненавиділи і ворогували з ними”¹¹⁷. Вестготи, не думаючи про наслідки репресивної політики, сформували “п’яту колону”

¹¹³ Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании ; [пер. С. Железнов]. – Москва, 2003. – Т. IV. – Гл. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Makkari/frametext41.htm>.

¹¹⁴ Клауде Д. История вестготов / Д. Клауде. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 72.

¹¹⁵ Мозарабская хроника [754 р.]. – Москва, 1999. – С. 65–69.

¹¹⁶ Клауде Д. История вестготов... – С. 73.

¹¹⁷ Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании ; Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании... – Т. IV. – Гл. 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Makkari/frametext41.htm>.

всередині власної держави. Вона, не беручи безпосередню участь у походах арабів, служила надійною опорою їхній владі в завойованих містах¹¹⁸.

Вторгнення арабів неоднозначно сприйняли християни. Одні стали до зброї, інші перейшли на бік ворога, частина ж утекла за межі країни, але більшість обрала очікувальну позицію, спостерігаючи за розвитком подій. Така невизначеність серед населення та активна підтримка юдеїв дозволила арабам швидко оволодіти півостровом, не переймаючись про тил. Єдиний заколот, інформацію про який подано в джерелах, відбувся у Севільї¹¹⁹.

Військовий чинник. Окрім природного захисту (гори та море), Вестготське королівство було погано підготовлене до тривалої оборони. Раптова інтервенція мусульман, коли основні війська християн дислокувалися в іншому кінці країни, не дозволила останнім швидко контратакувати й розбити ворога. Вестготський воєначальник Теодомір, котрого король Родерік залишив охороняти його південні володіння на час кампанії проти повсталих басків, виявивши ворога на території Півострова, негайно відправив повідомлення своєму сюзерену: "В наше королівство вторгся народ, ім'я якого, країна і походження мені невідомі. Я не можу навіть сказати, коли вони прибули і звідки – впали просто з небес чи вилізли з-під землі"¹²⁰. Непризвичаєні до боротьби з кочовиками, вестготи, котрі тривалий час не вели війн, окрім локальних, не могли активно протитояти інтервентам. Більше того, озброєння для армії, як і кінних частин, не вистачало¹²¹; основу війська становило ополчення.

Єдина велика битва, що вирішила долю країни, відбулась між основними силами обох сторін у 711 р. на берегах ріки Гвадалети, неподалік від вилли Херес де ла Фронтера. Вона

¹¹⁸ Ibn al Alathyr. Historie de l'Afrique et de l'Espagne... – P. 17.

¹¹⁹ Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании... – Т. IV. – Гл. 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Makkari/frameset41.htm>.

¹²⁰ Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании... – Т. IV. – Гл. 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Makkari/frameset41.htm>.

¹²¹ Fregosi P. Jihad in the West... – P. 286.

закінчилася страшною поразкою християн. Загибель монарха та значної частини нобілітету¹²² автоматично перетворило інтервенцію в завоювання регіону. Відсутність загального керівництва лише посилювала критичну ситуацію. Сформувавши плацдарм у провінції Бетика, араби пронесли територією Іберії. Застосувавши тактику розгалуженості, Тарик ібн З'яд змусив ворогів постійно відступати, позбавивши можливості зібратися із силами і контратакувати.

Втрата опорних пунктів вестготів вирішила долю півострова. Арабський воєначальник Тарік ібн З'яд, розгромивши ворога, розділив своє військо на окремі підрозділи: "аріфу Мугейту даний наказ напасти на Кордову, інший загін своєї армії Тарик спрямував проти Малаги, а третій – проти Ельвіри"¹²³. Страх, невизначеність та паніка сприяли успіху вестготської кампанії мусульман. Окрім того, зросла чисельність арабських військ¹²⁴. Одержавши звістку, що мусульмани змогли закріпитися у південній частині Піренейського півострова, губернатор Північної Африки Мусу ібн Мусу швидко зібрав підкріплення, щоб посилити військову присутність арабів на ворожій території. Добровільна здача Толедо (711) – найбільш укріпленого міста королівства, віддзеркалює зломлений бойовий дух його мешканців¹²⁵. Опір не міг увінчатися успіхом.

Природний чинник. Успішній експансії мусульман на територію Іберії сприяли негативні й природні катаклізми, типічні для середньовічної Європи. Епідемія чуми, що прийшла з півдня Франкської держави, охопила все Вестготське королівство. "У 719-у еру (688 р.) готів почала переслідувала смерть, що з року в рік нагромаджувала все більше трупів: країною безжалісно поширювалася бубонна чума"¹²⁶. – писав невідомий мозарабський хроніст VIII ст. Особливо сильно постраждали мешканці міст, передусім гарнізон. Неврожайний

¹²² Клауде Д. История вестготов... – С. 72.

¹²³ Ахмед аль-Маккари. История мусульманских династий в Испании... – Т. IV. – Гл. 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Makkari/frametext41.htm>.

¹²⁴ Hitti P. K. The Arabs: A Short History... – P. 65.

¹²⁵ Dozy R. Spanish Islam: A History of the Muslims in Spain / Reinhart Dozy. – London, 2003. – P. 233.

¹²⁶ Мозарабская хроника [754 p.]... – С. 53.

680 р. започаткував тридцятилітню економічну кризу королівства, з якої держава так і не вийшла. Кульмінацією страшного лиха стали події першого десятиріччя нового століття. “Голод спустошував країну, починаючи з 88-го р. (707 р.), упродовж трьох років, відступивши тільки в 91-ому р. (710 р.), винищивши половину жителів, чи навіть більше половини”¹²⁷. Ця згадка мусульманського історика Таріка ібн Нагіба дозволяє розв’язати кілька вагомих питань. По-перше, з’ясувати причину відсутності резервних військ вестготів: значна частина військових, як і мирних мешканців півострова загинула через голод. Окрім того, лави нечисленної регулярної армії сильно поріділи. По-друге, вони не могли довго оборонятися, перебуваючи під захистом потужних укріплень, адже не встигли заготувати достатню кількість провіанту.

Соціальний чинник. Важливу роль у ході арабо-вестготського протистояння відіграла королівська знать та духовенство. Значна їх частина, невдоволена правлінням Родеріка, намагалася змістити монарха¹²⁸. Гадаючи, що арабська кампанія – лише черговий грабіжницький рейд, вони зрадили короля, а коли усвідомили, що війна програна – перейшли на бік ворога або втекли в Галісію¹²⁹. Міщанство та селянство, деморалізоване внутрішніми негараздами, не відреагувало на події, а купецтво, прагнучи стабільності й процвітання – підтримало мусульман. Армія, зазнаючи страшних поразок, масово дезертирувала й утікала за межі держави, вслід за священнослужителями, котрі не перейшли на бік ворога.

Долю країни вирішили три фатальні події: смерть короля Вітіци, на авторитеті якого королівство продовжувало існувати, втрата Сеути, яка відкрила арабам дорогу в аль-Андалус, та поразка при Херес де ла Фронтера, в якій загинув цвіт Вестготського королівства. Однак головною причиною падіння

¹²⁷ Тарик ибн Нагиб. Завоевание Испании маврами, по арабским преданиям // История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476–768 гг.) / сост. М. М. Стасюлевич. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 313.

¹²⁸ Florian M. History of the Moors of Spain... – P. 34.

¹²⁹ Coppée H. History of the Conquest of Spain by the Arab-Moors: With a Sketch of the Civilization which They Achieved, and Imparted to Europe / Henry Coppée. – New Jersey, 2002. – P. 389.

держави стала внутрішня криза, спричинена неможливістю країни пристосуватися до умов нової епохи – VIII ст. – часу могутності арабів та франків, котрі поділили сфери впливу в Старому світі.

Притримуємося думки, що вестготи в будь-якому випадку не змогли б зберегти державність: арабська кампанія могла змінитися франкською або великою громадянською війною із залученням допомоги сусідів. Відкритою темою для досліджень залишається вирішення релігійного питання, аналіз якого дозволить пояснити швидку ісламізацію регіону.

THE CAUSES OF VISIGOTHIC KINGDOM'S CRASH

Mychaylo VORONOV

The Ivan Franko National University of Lviv

This article analyses the main reasons of why the Westgoth kingdom stopped its existence due to the arabic conquests in the beginning of VIII-th century. It reviews political, economical, and ethnical situation in the country directly before the muslim intervention onto the territory of The Pirreanean peninsula, and determines the role of the each factor, which brought the country to the total crisis.

Keywords: Visigoths, King Rodrigo, Ceuta, Arab conquest, Musa ibn Nossayr, intervention.

СКАНДИНАВСЬКО-, ФРИЗЬКО- ТА ФРАНКО- СЛОВ'ЯНСЬКА ТОРГІВЛЯ НА ТЕРЕНАХ ПОЛАБ'Я (VIII-IX СТ.)

Ростислав ВАЦЕБА

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янські торгові відносини VIII-IX ст. в контексті розвитку торгівлі на території Слов'янського Полаб'я. Визначено предмет полабського експорту та імпорту. Простежено зв'язок торгівлі з політичним та економічним розвитком регіону.

Ключові слова: Полаб'я, торгівля, полабські слов'яни, нормани, фризьки, франки.

Торгові відносини є невід'ємною складовою історії Слов'янського Полаб'я. Перші спроби їх вивчення на основі писемних джерел в окремих частинах своїх праць здійснили Александр Гільфердинг¹³⁰, Вільгельм Богуславський¹³¹ та Ян Гжегожевський¹³².

Початок дослідження цієї проблематики на кардинально новому рівні пов'язаний з появою широкої джерельної бази археологічного характеру. На основі її аналізу розвиток торгівлі у Полаб'ї дослідили польські археологи Вітольд Генсель¹³³, Ян Жак¹³⁴, Казімеж Сласький¹³⁵ та Кшиштоф Ваховський¹³⁶. У

¹³⁰ Гильфердинг А. История балтийских славян / Александр Гильфердинг // Собрание сочинений А. Гильфердинга. – Санкт-Петербург, 1874. – Т. IV. – 462 с.

¹³¹ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w / Wilhelm Bogusławski. – Poznań, 1889. – Т. II. – 997 s.

¹³² Grzegorzewski J. Z kresów połabskich / Jan Grzegorzewski. – Kraków, 1885. – 83 s.

¹³³ Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna: zarys kultury materialnej / Witold Hensel. – Warszawa, 1965. – S. 543–592.

¹³⁴ Żak J. Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w.n.e. / Jan Żak. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962. – 323 s.; Żak J. "Importy" skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku: streszczenie analityczno-syntetycznej części pracy habilitacyjnej / Jan Żak. – Poznań, 1964. – 41 s.

німецькій історіографії це питання вивчали Герхард Кьостер, Ернст Петерсен, Гельмут Прейдель¹³⁷, Йоахім Герман¹³⁸ та інші дослідники. В контексті історії міст Слов'янського Полаб'я соціально-економічні відносини в регіоні у IX–XII ст. відобразив у своїх дослідженнях Микола Рудь¹³⁹. Та все ж, комплексного дослідження торгових відносин у ранньосередньовічному Полаб'ї в історичній науці ще не здійснено.

У пропонованому дослідженні ми поставили собі за мету розглянути торгові шляхи Полаб'я в загальноєвропейському контексті, визначити предмет полабського експорту та імпорту, проаналізувати еволюцію торгівлі на теренах Полаб'я та її вплив на політичний та економічний розвиток регіону.

Територія Полаб'я розташована на межі Західної та Центрально-Східної Європи, в межах басейнів річок, що впадають до Балтійського й Північного морів. Таким чином, водні шляхи сполучення пов'язували полабських слов'ян з балтійською торгівлею. Водночас, у Полаб'ї існували й сухопутні торгові шляхи, які вели до кордонів Франкської імперії. У VIII–IX ст. зовнішня торгівля полабських слов'ян розвивалася в тісному зв'язку із скандинавсько-слов'янською, фризською та франкською торгівлею.

Вже від VI ст. н.е. полабські слов'яни вели торгівлю з норманами. Її предметом були сіль, оброблений бурштин і залізні остроги з Полаб'я та елементи озброєння й золоті

¹³⁵ Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–IX веках / Казимир Слаский // Скандинавский сборник. – Таллин, 1963. – Т. VI. – С. 61–95.

¹³⁶ Wachowski K. Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia / Krzysztof Wachowski // Studia archeologiczne. – Wrocław, 1992. – Т. XXIII. – 127 s.

¹³⁷ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164 / Adam Turasiewicz. – Kraków, 2004. – S. 38.

¹³⁸ Herrmann J. Austausch und Handel / Joachim Herrmann / Hrsg. von Joachim Herrmann // Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert. – Berlin, 1985. – S. 126–152.

¹³⁹ Рудь М. До питання про генезис міст у полабсько-прибалтійських слов'ян в епоху раннього середньовіччя / Микола Рудь // Вісник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія Історичні науки. – К., 1990. – Вип. 32. – С. 70–76, та ін. праці.

прикраси зі Скандинавії¹⁴⁰. Основним стимулом для розвитку скандинавсько-слов'янського торгового обміну були нестача солі, недорозвинутість обробки бурштину й виробництва острогів, надлишок продукції кольорової металургії у Скандинавії та налагоджене виробництво острогів, надлишок солі й бурштину на території Полаб'я, за відсутності виробництва мечів і шоломів через низьку якість болотної руди¹⁴¹. Суб'єктами скандинавсько-слов'янської торгівлі виступали непрофесійні норманські купці, котрі щорічно, з 15 травня до 15 серпня і з 15 вересня до 1 жовтня здійснювали подорожі до Полаб'я¹⁴².

Розвиток скандинавсько-полабської торгівлі відбувався у декілька етапів. Перший тривав від VI до кінця VIII ст., другий – від IX до середини X ст.¹⁴³. Кожний з цих етапів мав декілька фаз. VIII ст. хронологічно відповідає останній фазі першого етапу, для якої властива майже повна відсутність археологічних свідчень скандинавсько-полабської торгівлі¹⁴⁴. К. Слаский пов'язував це з внутрішніми конфліктами у прошарку родових старійшин скандинавського та полабо-слов'янського суспільств, викликаними формуванням державності¹⁴⁵. Однак, на нашу думку, ближчим до істини був Я. Жак, який уважав, що занепад торгових контактів між норманами та полабськими слов'янами у VIII ст. був наслідком розквіту фризської торгівлі у Балтійському морі¹⁴⁶. Фризькі професійні купці запропонували норманам сіль (щоправда, дорого, через що скандинави з Готланду, Ютландії та Борнгольму почали купувати її у Нижній Саксонії й Тюрингії¹⁴⁷) і поєднали Скандинавію з долиною Рейну, де знаходилися передові у всій Північно-Західній Європі центри продукції скляних, металевих, дерев'яних, керамічних

¹⁴⁰ Żak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 265; Слаский К. *Экономические отношения западных славян...* – С. 68.

¹⁴¹ Żak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 261.

¹⁴² *Ibid.* – S. 278.

¹⁴³ Слаский К. *Экономические отношения западных славян...* – С. 90–91.

¹⁴⁴ Żak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 270.

¹⁴⁵ Слаский К. *Экономические отношения западных славян...* – С. 68.

¹⁴⁶ Żak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 283.

¹⁴⁷ *Ibid.*... – S. 262.

та текстильних виробів (в тому числі й предметів розкоші)¹⁴⁸. Як наслідок, у VIII ст. скандинавсько-слов'янські торгівні відносини перестали бути вигідними для норманських купців¹⁴⁹.

Що ж до самих фризів, то вони були посередниками між Франкською державою і народами, які проживали на берегах Балтійського моря. Франкська держава, в свою чергу, була посередником у постачанні хутра, воску і рабів ісламським народам¹⁵⁰. Таким чином, фризські купці могли запропонувати норманам і слов'янам франкські та арабські товари, зокрема, скло, зброю та прикраси. Натомість їм були потрібні хутра, віск та раби. Все це фризам могли запропонувати як слов'яни, так і нормани¹⁵¹.

У першій половині VII ст. основний потік фризської торгівлі був спрямований до Скандинавії та теренів проживання пруссів, й оминав північно-західних слов'ян через конкуренцію франкських купців. Проте, вже від середини VIII ст. на формування товарообігу почала впливати й фризсько-слов'янська торгівля¹⁵². У цей час основні шляхи торгового обміну вели від гирла р. Ейдер (впадає до Північного моря), через долини р. Треене і Рейде до торгового поселення Хайтхабу (Хедебю), звідки – на Уппланд або на острів Готланд¹⁵³. Події 804 р., коли Карл Великий передав Нордальбінгію (Західну Гольштинію) під управління ободритів¹⁵⁴, мали би кардинально змінити місце останніх у фризській торгівлі. Адже ободрити отримали вихід до Північного моря і контроль над частиною фризського торгового шляху. Внаслідок цього, у 804–808 рр.

¹⁴⁸ Ibid; Verhulst A. *Craft and industrial production* / Adriaan Verhulst // *The New Cambridge Medieval History*. – New York, 1995. – Vol. 2. – P. 501–503.

¹⁴⁹ Прибуток непрофесійного норманського купця складав 15–25%, в той час, як, наприклад, професійні пізньоримські купці мали прибуток бл. 50% (Див.: Žak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 279). Можна припустити, що прибуток професійних фризських купців також складав бл. 50%.

¹⁵⁰ Слаский К. *Экономические отношения западных славян...* – С. 67.

¹⁵¹ Žak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 253.

¹⁵² Ibid. – S. 260.

¹⁵³ Слаский К. *Экономические отношения западных славян...* – С. 67.

¹⁵⁴ *Annales regni Francorum inde AB A. 741. us Que AD A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores / post editorem G. H. Perzil ; recognovit Fridericus Kurze // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. – Hannoverae, 1895. – P. 118.

торговий шлях, очевидно, змістився на південь: зі скандинавських портів до Рерика. А це, в свою чергу, не могло не спричинити переорієнтації фризських купців на торгівлю з полабськими слов'янами¹⁵⁵ навіть за умови, що торгове поселення все ще зберігало данський характер і формально належало данському конунгу¹⁵⁶ (привезені до Рерика з Данії чи Швеції норманські товари не могли конкурувати з аналогічною продукцією чи, тим більше, сировиною з навколишніх слов'янських земель). Такі зміни, зрозуміло, не задовольняли данців, що й могло стати справжньою причиною походу короля Годофрида на ободритів у 808 р. Під час цього походу данці зруйнували Рерик (незважаючи на те, що мешканці цього торгового центру платили їм данину), а усіх купців данський король Годофрид перевіз з Рерика до Хайтхабу¹⁵⁷. Тож знищення Рерика мало характер торгової блокади, метою якої було недопущення торгового обміну, особливо, постачання зброї до слов'янських країв¹⁵⁸. Унаслідок цих подій у IX ст. фризи знову почали оминати західнослов'янські береги¹⁵⁹, а Хайтхабу залишив далеко позаду тепер вже ободритський Рерик¹⁶⁰.

У IX ст. торгові контакти Скандинавії з Полаб'ям поступово відновилися. Слов'яни в цей час познайомилися з технікою

¹⁵⁵ В історіографії немає єдиної думки стосовно походження назви та етнічної приналежності жителів Рерика (докладніше про це питання див. у праці: Войтович Л. Князь Рюрик / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2014. – (Серія “Славетні постаті Середньовіччя”. – Вип. 4). – С. 58). Проте, найбільш переконливою виглядає версія Леонтія Войтовича, відповідно до якої Рерик був заснований данським конунгом Рюриком наприкінці VIII ст., а вже згодом захоплений ободритами.

¹⁵⁶ Таку версію не можна відкидати, адже під 808 р. “Аннали Королівства франків” повідомляють, що мешканці Рерика сплачували данському конунгу Годофриду данину (див.: *Annales regni Francorum inde AB A. 741. us Que AD A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores.* – Р. 126).

¹⁵⁷ Ibid. – Р. 126.

¹⁵⁸ Labuda G. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej* / Gerard Labuda. – Poznań, 1971. – Т. 2. – С. 115.

¹⁵⁹ Żak J. “Importy” skandynawskie... – С. 27.

¹⁶⁰ Слаский К. Экономические отношения западных славян... – С. 70; Войтович Л. Князь Рюрик... – С. 58.

будівництва кораблів з кілем¹⁶¹, що дозволило їм плавати до Бірки й Хайтхабу¹⁶². Загалом же, до 890 р. торгівлю здійснювали непрофесійні чи напівпрофесійні слов'янські купці та шведські купці з Бірки¹⁶³. Наприкінці IX ст. на шляху між Вагрією та Хайтхабу з'явилися непрофесійні ободритські купці¹⁶⁴. Полабські слов'яни експортували кераміку й продукти ремесла, а нормани – продукцію металургії та різноманітні товари із Західної Європи¹⁶⁵. Очевидно, останні й були основним предметом торгівлі з боку Скандинавії. Адже частка норманських імпортів у полабських скарбах IX ст. становить 2–5%¹⁶⁶ (при цьому, всі норманські імпорти походять не зі Скандинавського, а з Ютландського півострова¹⁶⁷). Характерно, що поширення скандинавських предметів у прибалтійській частині Полаб'я (за винятком Вагрії) співпадає з поширенням каролінзьких товарів, що вказує на надходження останніх зі Скандинавії¹⁶⁸. Таким чином, у IX ст. нормани виступали в ролі посередника, завдяки якому предмети каролінзької культури потрапляли до прибалтійських регіонів Полаб'я.

Упродовж VIII–IX ст. основним напрямом сухопутної торгівлі полабських слов'ян були території Франкської імперії. Франкська торгівля заповнила нішу остгото- гепідо- та тюринзько-західнопоморського торгового обміну¹⁶⁹. Вже від VI ст. н.е. на тюринзько-надодерському шляху запанували “франкські” купці, котрі, зазвичай, були римлянами або євреями¹⁷⁰. У VIII ст. вони їздили до Помор'я за бурштином,

¹⁶¹ Слаский К. Экономические отношения западных славян... – С. 77. На слов'янському березі Балтійського моря знайдені рештки човнів цього періоду, котрі більшість німецьких дослідників трактувала, як вікінзькі, натомість польських – як зроблені на зразок вікінзьких (див.: Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej... – S. 117).

¹⁶² Слаский К. Экономические отношения западных славян... – С. 91.

¹⁶³ Żak J. “Importy” skandynawskie... – S. 29.

¹⁶⁴ Ibid. – S. 30.

¹⁶⁵ Слаский К. Экономические отношения западных славян... – С. 91.

¹⁶⁶ Żak J. “Importy” skandynawskie... – S. 15.

¹⁶⁷ Ibid. – S. 28.

¹⁶⁸ Wachowski K. Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia... – S. 110.

¹⁶⁹ Żak J. Studia nad kontaktami handlowymi... – S. 262–263.

¹⁷⁰ Ibid. – S. 254.

воском і рабами¹⁷¹. Упродовж IX ст. франкські купці, ймовірно, успішно вели торгівлю із західними ободритями, адже у Вагрії в цей час спостерігалась значна кількість імпорتنих (а не реімпорتنих) франкських товарів¹⁷². Очевидно, саме торгівля стала стимулом до створення мережі сталих доріг на ободритських землях¹⁷³. У IX ст. тут з'явилися мости, на зразок дерев'яного мосту на озері Тетерів (поблизу сучасного м. Тетеров у федеральній землі Мекленбург-Передня Померанія, ФРН), довжиною 750 м¹⁷⁴, що значно полегшило перехід через річки й болота. Існувала й прикордонна торгівля франків і саксів зі слов'янами, що відбувалася на ярмарках у межах спеціально збудованих тимчасових укріплень, котрі після завершення торгів розбирали¹⁷⁵.

Важливим джерелом до вивчення франко-слов'янської торгівлі є “Капітулярій з Діденхофен”, виданий Карлом Великим у 805 р.¹⁷⁶. Як видно з наведеного нижче уривку, §7

¹⁷¹ Żak J. *Studia nad kontaktami handlowymi...* – S. 254.

¹⁷² Wachowski K. *Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia...* – S. 111.

¹⁷³ Turasiewicz A. *Dzieje polityczne Obodryców...* – S. 39.

¹⁷⁴ Ibid. – S. 39; Hensel W. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna.* – S. 528–530.

¹⁷⁵ Grzegorzewski J. *Z kresów połabskich...* – S. 24.

¹⁷⁶ “§7. De negotiatoribus qui partibus Sclavorum et Avarorum pergunt, quousque procedure cum suis negotiis debeant: id est partibus Saxoniae usque ad Bardaenowie, ubi praevideat Hredi; et ad Schezla, ubi Madalgandus praevideat; et ad Magadoburg praevideat Aito; et ad Erpesfurt praevideat Madalgandus; et ad Halazstat praevideat item Madalgandus; ad Foracheim et ad Breemberga et ad Ragenisburg praevideat Audulfus, et ad Lauriacum Warnarius. Et ut arma et brunias non ducant [in locis illis] ad venundandum; quod si inventi fuerint portantes, ut omnis substantia eorum auferatur ab eis, dimidia quidem pars partibus palatii, alia vero medietas inter [comitem et inventorem diuidatur et inter iamdictum missum] iamdictos missos et inventorem dividatur”. (“§7. Стосовно купців, котрі йдуть від земель слов'ян та аварів, то вони повинні з'являтися зі своїми справами: що є від земель Саксонії вгору – до Бардовіка, де наглядає Греді; і до Схезли, де Мадальганд наглядає; і до Магдебурга (де) наглядає Аіто, і до Ерфурта (де) наглядає Мадальганд; і до Халаштату, де також Мадальганд наглядає; до Форхейма і до Бамберга, і до Регенсбурга (де) наглядає Аудильф, і до Лорха (де) наглядає Варнарій. І щоб не брали зброї і обладунків [у тих місцях] на продаж; бо, якщо будуть знайдені, несучи з собою (зброю і обладунки), кожна їхня річ буде забрана від них; половина цих речей буде віддана палацу, а решта буде поділена між графом (чиновником) і тим, хто це виявив”). Текст джерела поданий за виданням: *Monvmenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo vsque ad annvm millesimvm et quingentesimvm / edidit societas aperendis fontibvs rervm Germanicarvm medii aevi. – Legvm section II. Capitvlaria regvm Francorum / denovo*

цього документу визначав для купців, котрі приходили зі слов'янських та аварських країв, дев'ять пунктів на лінії від Нижньої Ельби до Дунаю (Бардовік, Схезла, Магдебург, Ерфурт, Галашлат, Форгайм, Бабберг, Регенсбург і Лауріакум)¹⁷⁷, де вони могли вести торгівлю під наглядом франкських урядовців. Імператор, під страхом конфіскації майна, також забороняв згаданим купцям брати на продаж зброю та обладунки¹⁷⁸. Цей документ дуже суперечливо трактували польські історики. Ян Гжегожевський пов'язував капітулярій з наддунайською торгівлею¹⁷⁹. На його думку, тут йдеться про слов'янських і аварських купців, яким заборонили вивозити з Франкської імперії зброю та обладунки¹⁸⁰. Юзеф Відаєвич¹⁸¹, Герард Лябуда¹⁸², Генрик Ловмянський¹⁸³ та Єжи Стшельчик¹⁸⁴ також вважали, що тут йде мова про заборону вивозу зброї. Останні двоє, щоправда, прийшли до висновку, що Капітулярій 805 р. стосується франкських купців, котрі вирушали на слов'янські землі¹⁸⁵.

edidit Alfredvs Boretivs. – Hannoverae, 1883. – Tomvs Primvs. – P. 123 (у квадратних дужках – вставки з інших списків документа; у звичайних дужках – вставки автора).

¹⁷⁷ Певний час в історіографії було прийнято пов'язувати ці торгові пункти із Сорабським лімесом (див.: Нидерле Л. Славянские древности / Любор Нидерле ; [пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова ; ред. А. Монгайта; предисловие П. Третьякова]. – Москва, 1956. – С. 104; Strzelczyk J. Po tamtej stronie Odry: dzieje i upadek Słowian połabskich / Jerzy Strzelczyk. – Warszawa, 1968. – S. 50). Однак подальші дослідження привели Є. Стшельчика до заперечення цієї тези, адже §7 “Капітулярію з Діденхофен” нічого не говорить про політичний кордон, а “limes Sorabicus” вперше згадується у Фульдських аналах тільки у середині IX ст. (див.: Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu / Jerzy Strzelczyk. – Poznań, 1976. – S. 170).

¹⁷⁸ З документу, щоправда, незрозуміло, заборонялося вивезення чи ввезення зброї на територію Франкської імперії.

¹⁷⁹ Grzegorzewski J. Z kresów połabskich... – S. 8.

¹⁸⁰ Ibid. – S. 25.

¹⁸¹ Widajewicz J. Serbowie nadlabyscy / Józef Widajewicz. – Kraków, 1948. – S. 18.

¹⁸² Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej... – S. 115.

¹⁸³ Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich / Henryk Łowmiański. – Warszawa, 1953. – S. 224.

¹⁸⁴ Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych... – S. 170.

¹⁸⁵ Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich... – S. 224; Strzelczyk J. Słowianie połabscy / Jerzy Strzelczyk. – Poznań, 2002. – S. 50.

Виходячи з тексту Капітулярію можна припустити, що у полабських слов'ян вже на початку IX ст. були свої купці, котрі здійснювали мандрівки до прикордонних областей Франкської імперії (Саксонії і Тюрингії). §7 цього документу був, швидше за все, спрямований на захист франкської торгівлі, адже обмеження слов'янських і аварських купців у пересуванні Франкською імперією змушувало їх продавати і купувати товари за такою ціною, яку встановлювали франкські купці у згаданих торгових пунктах (остання могла бути суттєво вищою від середньої ринкової ціни в імперії). Відкритим залишається питання заборони торгівлі зброєю та обладунками. Ю. Відасвич, говорячи про заборону на вивіз франкської зброї, пов'язував це положення з підготовкою походу на полабських слов'ян 806 р.¹⁸⁶.

Отже, розвиток торгових відносин на території Полаб'я у VIII–IX ст. відбувався в контексті скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янської торгівлі. До початку IX ст. левову частку слов'янського експорту складали сіль, продукти мисливства (хутра) та бортництва (мед і віск), тобто, в експорті домінував первинний (сировинний) сектор економіки. Експорт залізних острогів до Скандинавії був швидше винятком з цього правила і суттєво не вплинув на розвиток торгівлі. Водночас, існування торгових шляхів на території Полаб'я і діяльність тут франкських, норманських та фризьких купців вже у VIII ст. створювали сприятливі умови для розвитку ремесла. Як наслідок, від IX ст. спостерігалось зростання експорту готових виробів з Полаб'я, чи не єдиним споживачем яких були нормани. Основними предметами імпорту були зазвичай західноєвропейські товари (мечі й прикраси), рідше – скандинавські. Слов'яни, що жили на березі Балтійського моря, певний час змагалися з норманами за право торгувати з фризями, однак у IX ст. скандинави перемогли й прибалтійським слов'янам довелося прийняти їхнє посередництво. Слов'яни ж південного Полаб'я вели безпосередню торгівлю з франками, що засвідчує §7 “Капітулярію з Діденхофену” (805).

¹⁸⁶ Widajewicz J. Serbowie nadlabcy... – S. 18.

SCANDINAVIAN-, FRISIAN- AND FRANCO-SLAVIC TRADE ON THE TERRITORY OF POLABYA (VIII- IX CENTURIES)

Rostyslav VATSEBA

The Ivan Franko National University of Lviv

The article elucidates the scandinavian-, frisian- and franco-slavic trade relations in the VIII-th and IX-th centuries in the context of trade development on the territory of Slavic Polabya. The author determines the subject of polabyan export and import, retraces reciprocal influences between the trade and political and economic development of the region.

Key words: Polabya, trade, the Polabian Slavs, the Normans, the Frisians, the Franks.

ДИСКУСІЇ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО КНЯЗЯ РЮРИКА

Наталія РАЙТАРОВСЬКА

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто версії походження літописного князя Рюрика. На основі сучасних досліджень, а також даних археології підтримано гіпотезу Фрідріха Крузе, який ототожнив Рюрика з Рориком Ютландським.

Ключові слова: літописний Рюрик, вікінги, Рорик Ютландський, Скольдунги, саги про древні часи, ободрити, Фризія.

Літописний Рюрик по нині залишається однією із найдискусійніших осіб у світовій історіографії. Вчені ламають голови над його походженням вже понад триста років, але проблема ще дуже далека від свого завершення через недостатню джерельну базу, основу якої становлять саги та хроніки франкських королів. Походження Рюрика торкалося чимало вчених¹⁸⁷, які висували різні версії походження князя, аж

¹⁸⁷ Крузе Ф. О происхождении Рюрика / Фридрих Крузе // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1836. – № 1. – Январь. – С. 43–73; Thomsen V. Ancient Russia and Scandinavia and Origin of the Russian State / William Thomsen. – Oxford; London. – 1877. – 245 p.; Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1994. – Т. I: До початку XI віка. – 649 с.; Беляев Н. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи / Николай Беляев // Seminarium Kondakowinum. – Praha, 1929. – Т. III. – S. 215–270; Мошин А. Варяго-русский вопрос / Алексей Мошин // Slavia. – 1931. – Т. X. – С. 109–136, 343–379; Ловмянский Г. Рорик фризландский и Рюрик новгородский / Генрик Ловмянский // Скандинавский сборник. – 1963. – Вып. 7. – С. 221–249; Ловмянский Г. Русь и норманны / Генрик Ловмянский. – Москва, 1985. – С. 127; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века / Елена Рыдзевская. – Москва, 1978. – С. 166–168; Рыбаков Б. Киевская Русь русские княжества XII–XIII вв. / Борис Рыбаков. – Москва, 1982. – С. 286; Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / Игорь Фроянов // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 3–15; Свердлов М. Rorik (Hroekr) i Gordum / Михаил Свердлов // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Папуто. – Москва, 1994. – С. 36–40; Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів / Леонтій Войтович. – К., 1992. – 199 с.; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи

до заперечення його існування взагалі, вважаючи вставку в “Повісті минулих літ” звичайною літописною легендою, яку написали на замовлення Володимира Мономаха.

Згідно із повідомленням “Повісті минулих літ”, Рюрик був запрошений у 862 р. до Ладоги, яка тоді була столицею Славії, значного племінного союзу словен, кривичів та чуді¹⁸⁸. Археологи зафіксували на стику горизонтів E2-E1 грандіозну пожежу близько 860 р., внаслідок якої згоріла чи не вся Ладога.

(кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна та політична роль : Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів, 2000. – 649 с; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.; Войтович Л. Рюрик: легенды и действительность / Леонтий Войтович // Исследования по Русской истории и культуре : Сб. ст. к 70-летию профессора И. Я. Фроянова. – Москва, 2006. – С. 111-121; Войтович Л. Правлячі династії Європи / Леонтий Войтович, Олександр Целуйко. – Біла Церква, 2008. – 464 с.; Войтович Л. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладоги і Плісеська / Леонтій Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 79-101; Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX і XXI століть / Леонтій Войтович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20 : Actes testamentibus : Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 142-188; Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок / Леонтій Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 3-35; Войтович Л. Князь Рюрик / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2014. – 120 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag) / Омелян Прицак. – К., 1997. – Т. I. – 1080 с; Франклин С. Начало Руси (750-1200) / Саймон Франклин, Джонатан Шепард; под. ред. Д. Буланина. – Санкт-Петербург, 2000. – 624 с.; Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе / Глеб Лебедев. – Санкт-Петербург, 2005. – 658 с.; Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности / Андрей Сахаров // Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – Т. 8: Антиномизм. – С. 9-17; Пчелов Е. Рюрик (Серия “Жизнь замечательных людей”) / Евгений Пчелов. – Москва, 2010. – 336 с.; Пчелов Е. Был ли древнерусский Рюрик Рориком ютландским? / Евгений Пчелов // Вопросы истории. – 2012. – № 10. – С. 97-109; Чернов А. В старой Ладоге найден герб Рюрика? / Андрей Чернов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm; Геденов С. Варяги и Русь / Степан Геденов. – Москва, 2011. – 354 с.; Повесть временных лет / пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. – Москва, 2012. – 512 с.

¹⁸⁸ Спадщина поколінь. Прадавні українські літературні пам’ятки / упоряд. О. Мукомела. – К., 2002. – С. 92.

Це збігається із повідомленням “Повісті минулих літ”, а в таке співпадіння важко повірити. Отже, тут виступає на перший план центральне питання – хто ж Рюрик за своїм походженням? Припущень із цього приводу не бракує, але найвірогіднішою є версія професора Дерптського університету Фрідріха Крузе, за якою літописний Рюрик належав до бічної гілки данської династії Скольдунгів і відомий у західних джерелах, як Рорик Ютландський (жив у той самий час, що і варязький князь Ладоги й теж відзначався притаманною всім вікінгам схильністю до експансіонізму)¹⁸⁹. Сьогодні більшість дослідників підтримує цю гіпотезу, адже на її користь свідчать не лише писемні та археологічні джерела, а й лінгвістичні і топонімічні. Зазначимо, що деякі російські історики відкидають важливість лінгвістичних та топонімічних джерел при вивченні певної історичної особи, вважаючи їх недостатньо вірогідними, щоб на них можна було покластися. Але ж лише завдяки сукупності всіх можливих джерел ми можемо впевнено доводити ті чи інші факти. На такий підхід до історії давно перейшла західна історіографія, яка цілком справедливо твердить, що неважливих джерел не буває, так само, як і об’єктивних.

Одним із доказів скандинавського походження літописного князя Рюрика є скандинавська етимологія не лише його імені, а й імен *Олег*, *Ігор*, *Ольга* та назви *Русь*, що довели провідні світові лінгвісти. Ім’я *Рюрик* зафіксовано численними писемними та археологічними джерелами: його носив дід Гамлета, трагічну історію якого розповів Саксон Граматик.

Також існують рунічні написи цього імені¹⁹⁰. Ім’я *Рюрик* походить від староскандинавського *Hrorekr-Hrerekr*, а *Hrorekr* від *hrodr* – *перемога* і *rikr* – *могутній, славний*, тобто – *непереможний воїн*. Варто зауважити, що сучасні противники скандинавського походження імені *Рюрик* не беруть до уваги дослідження

¹⁸⁹ Докладну добірку західних джерел, де згадується Рорик Ютландський див.: Николаев С. Рерик Ютландский: материалы к биографии / С. Николаев // Повесть временных лет. – Москва, 2012. – С. 469–475.

¹⁹⁰ Elton O. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus / Oliver Elton. – London, 1894 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ulfdalir.ru/sources/42/501/503>; Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи / Е. Мельникова. – Москва, 2001. – 254 с.

лінгвістів, що добре ілюструє вибірковий список використаної ними літератури¹⁹¹.

Перейдемо до розгляду версій походження Рюрика. Варто зауважити, що такі класики російської історіографії, як Сергій Соловйов та Василь Ключевський не заперечували скандинавського походження Рюрика та ролі варягів в історії Русі. Хоча в тодішній Російській імперії було чимало прихильників антинорманізму, влада поблажливо ставилася до норманістів, не перешкоджаючи їхній науковій роботі. Навпаки, заохочувались дискусії норманістів та антинорманістів, що, безперечно, сприяло кращому вивченню теми. На нашу думку, саме у XIX – першій половині XX ст. було здійснено одні з найкращих досліджень походження Рюрика. Одна з таких робіт належить вченому-емігрантові Миколі Беляєву. Вона не втратила своєї актуальності досі, позаяк спирається на значну джерельну базу, яка сьогодні практично недоступна вітчизняним історикам¹⁹². Простеживши хронологію діяльності Рюрика Ютландського та літописного Рюрика, історик дійшов висновку, що це одна й та сама особа, значно доповнивши аргументи Ф. Крузе, робота якого була написана приблизно на сто років раніше, ніж стаття М. Беляєва. Упродовж такого довгого відтинку часу історію вікінгів вивчили значно краще, що дало змогу вченому заперечити аргументи противників данського походження Рюрика.

Після Другої світової війни в Радянському Союзі міцні позиції зайняв антинорманізм, який був вигідний для партійної ідеології. Ситуація не змінилась і сьогодні – більшість дослідників дотримуються старих версій Степана Гедеонова та Вадима Віллінбахова стосовно походження Рюрика. С. Гедеонов висунув версію, що літописний князь походить із племені ободритів, спираючись на тотожність імен *Рюрик* та *Рарор* (сокіл)¹⁹³. Теорію С. Гедеонова розвинув Всеволод Меркулов,

¹⁹¹ Див.: Фомин В. Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу / Вячеслав Фомин. – Москва, 2005. – 342 с.

¹⁹² Беляев Н. Рюрик Ютландский... – С. 215–270.

¹⁹³ Докладніше див.: Гедеонов С. Варяги и Русь... – 354 с.

опираючись на т. зв. мекленбурзьку легенду¹⁹⁴ (серед українських дослідників її підтримує Петро Толочко¹⁹⁵). Аргументи прихильників цієї теорії ґрунтуються на давніх зв'язках між Росією та Мекленбургом, а також на легенді, яку розповів французький письменник Ксав'є Марм'є російському письменникові Володимирі Чивіліхіну. Згідно з нею, у князя ободритів Годлава було троє синів – Рюрик (миролюбний), Сівар (переможний), Трувар (вірний), які стали князувати у Новгороді, Ізборську та Білоозері¹⁹⁶. Але інформація, яку подають Василій Татіщев, Йоакимівський літопис та мекленбурзькі генеалоги стосується XVI-XVIII ст., тож, швидше за все, це проста легенда (свого часу її розвінчав Андрій Чернов).

Крім того, ободритська версія походження Рюрика не має під собою значного наукового підґрунтя, позаяк, по-перше, Скольдунги почали активно розвивати зв'язки з ободритами вже з другої половини IX ст. – Гаральд Синьозубий навіть одружився на доньці ободритського князя Мстивою; по-друге, у IX ст. населенню Ладоги було значно вигідніше запросити до себе данського правителя, який був добре обізнаний із військовою справою та торгівлею, і міг захистити від шведських варягів; по-третє, ободрити тоді оборонялися від наступу тих же вікінгів та Людовіка Німецького, тому не мали змоги відправляти своїх князів для управління іншими країнами (згодом ободрити опинилися в залежності від данів, а потім їх підкорив німецький імператор Оттон I).

Остаточно ободритську гіпотезу походження Рюрика спростувала знахідка археологами Староладозької археологічної експедиції 2008 р. його можливого герба. Опираючись на значну історіографічну та джерельну базу, А. Чернов довів, що гербом Рюрика був сокіл, що має аналог серед англійських монет другої половини X ст. представника династії Скольдунгів Олафа Гуфритсона, на якій теж зображено сокола¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Меркулов В. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме / Всеволод Меркулов // Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – Т. 8 : Антиномизм. – С. 133-145.

¹⁹⁵ Толочко П. Київська Русь / Петро Толочко. – К., 1996. – 238 с.

¹⁹⁶ Пчелов Е. Рюрик... – С. 100-101.

¹⁹⁷ Чернов А. В старой Ладогe найден герб Рюрика? ...: www.chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm

На срібній підвісці Х ст. із Гнездова також зображено сокола (цікаво, що на грудях обох соколів зображено молот). А. Чернов вважає, що цей молот був символом одного з найшанованіших богів скандинавів Тора, тож скандинавське походження знахідки незаперечне. Також дослідник проаналізував гіпотезу походження Рюрика з племені ободритів, яка ґрунтується на виведенні його імені від ободритського *Рарог* (сокіл) – так називалося головне місто балто-слов'янських племен. Однак *Рериком* данці називали Мекленбург, позаяк він розташований на території колишнього острова, де було дуже багато тростини (данці називали її *рерик*, натомість ободритів – *ререгами*).

Непереконливо виглядає висновок В. Виллінбахова, що варяги – це балтійські слов'яни, адже дослідник не спирається на серйозну джерельну базу та не наводить переконливих лінгвістичних доказів на свою користь¹⁹⁸. Окрім того, прихильники ободритського походження Рюрика не взяли до уваги той факт, що археологічні сліди перебування ободритів на узбережжі відсутні. Якщо б вони пішли вглиб країни, то тут безперечно мусили залишитися сліди їхнього перебування.

Майже всі наявні джерела вказують на те, що початково в Ладозі господарювали шведські варяги. Тож тут виглядає переконливою думка Михайла Свердлова, що ладозькій верхівці було вигідно запросити до себе на престол людину, яка б не мала тут жодних зв'язків, а отже, залежала б від неї. Але в той самий час Рюрика могли запросити й тому, що він був сином Хальвдана Старого, колишнього конунга Старої Ладоги. Дослідник також наводить цікаві аналогії з історії слов'янських племен, які теж запрошували до себе на князювання військових ватажків. Наприклад, так була створена держава Само¹⁹⁹.

На користь ототожнення літописного Рюрика та Рорика Ютландського свідчить одночасність їхнього життя, що добре ілюструють західноєвропейські джерела²⁰⁰. Згідно з

¹⁹⁸ Виллінбахов В. Некоторые замечания о теории А. Стендера-Петерсена / Вадим Виллинбахов // Скандинавский сборник. – Таллин, 1968. – Вып. 6. – С. 127-139.

¹⁹⁹ Свердлов М. Rorik (Hroekr) I Gordum... – С. 36-40.

²⁰⁰ Ксантенские анналы // Историки эпохи Каролингов / пер. с лат. А. И. Сидорова. – Москва, 1999. – С. 143-160; Свен Аггесен. Краткая история датских королей [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

повідомленнями франкських хронік, Рорик був правителем частини Фризії, яку одержав у спадок від свого батька Хальвдана Старого. У 826 р. Рорик разом із Гаральдом Клаком та його соратниками охрестився і на авдієнції Людовік Благочестивий затвердив за ним область Рустрингію у Фризії.

Але незабаром Рорик посварився з королем і повернувся до звичного ремесла вікінгів – нападів на багаті поселення. У 850 р. йому вдалося захопити значний порт Фризії Дорестафт, й імператор Лотар був змушений повернути Рорикові його володіння, позаяк франкська імперія не могла допустити втрати важливого торговельного центру, який контролював чималу територію. Лотар навіть ув'язнив непокірного вікінга, але згодом відпустив його, після чого Рорик припинив свої напади.

Зауважимо, що після 857 р. відомості про фризького маркграфа зникають із західних хронік і з'являються лише у 873 р. Як ми пам'ятаємо, саме в 862 р., згідно “Повісті минулих літ”, словенські племена прикликали собі на княжіння Рюрика. Отже, маємо ще один аргумент на користь гіпотези Ф. Крузе та М. Беляєва.

Чому ж Рорик залишив власні володіння у Фризії заради Альдейгюборга? Альдейгюборг – це скандинавська назва сучасного невеликого селища Старої Ладоги, що розташована на півночі Росії. Тоді це був визначний політичний та соціокультурний центр околишніх земель, ваги йому додавало те, що Альдейгюборг знаходився на перетині важливих торговельних шляхів. На нашу думку, це було спричинено розоренням земель фризького володаря внаслідок протистояння з франкськими імператорами (цілком можливо, що в нього могла з'явитися думка взяти під контроль торгівлю зі Сходом через Стару Ладогу).

Противники данського походження Рюрика твердять, що згадки про діяльність князя у “Повісті минулих літ” є лише у 860-х роках, а потім є лише дата його смерті – 879 р. У цьому

<http://ulfdalir.ru/sources/42/523>; Роскильская хроника // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 2003. – С. 321–339; Annales Bertiniani. 830–882 // Monumenta Germaniae Historica. – Hannover, 1837. – Т. I. – P. 419–515; Annales Fuldensis // Monumenta Germaniae Historica. – Hannover, 1891. – P. 337–415.

немає нічого дивного, позаяк у 863 та 867 рр. Рюрик здійснив два напади на володіння Лотаря, як помсту за те, що ще в 855 р. той знову забрав його володіння у Фризії. Але згодом, у 873 р., Рюрик присягнув на вірність Карлові Лисому, який допоміг йому повернути володіння у Фризії²⁰¹. Хоча того ж таки 873 р. Рюрик присягнув на вірність і Людовикові Німецькому, після чого згадки про нього зникають. Уже в 882 р. аннали називають правителем Фризії племінника Рюрика Готфріда. Євген Пчолов вважає, що це пов'язано з тим, що в 882 р. Олег захопив Київ і вже не міг контролювати заморські володіння Рюрика²⁰².

Одним із найавторитетніших противників данського походження Рюрика був видатний польський славіст Генрик Ловмянський, за версією якого одночасно існувало два Рюрики²⁰³. Проте цей дослідник повністю заперечував повідомлення саг, вважаючи їх ненадійним джерелом. Звичайно, саги джерело суперечливе, але поєднуючи інформацію з них із іншими джерелами, можна вивести цілісну картину тодішньої ситуації, що доводять сучасні історичні праці.

В основному Г. Ловмянський повторив аргументи своїх попередників, доповнивши їх твердженням, що експансії данських вікінгів на Схід перешкодили шведи. Непереконливим виглядає висновок дослідника, що фризьким купцям було не вигідно прокладати собі нові шляхи до Ладogi, адже, перш за все, купці думали про своє особисте збагачення, а торгівля із землями Північно-Східної Європи та Арабським Сходом приносила їм значні прибутки²⁰⁴. Крім того, Г. Ловмянський не врахував знахідок фризької кераміки у Бірці та Старій Ладозі. Тогочасна Бірка була великим торговельним та політичним центром, адже знаходилася на узбережжі Балтійського моря, яке належало тодішнім шведським правителям. Вона була тією ланкою, яка зв'язувала Швецію із зовнішнім світом.

²⁰¹ Ксантенские анналы... – С. 143–160; Annales Fuldensis... – Р. 337–415.

²⁰² Пчелов Е. Рюрик... – С. 186.

²⁰³ Ловмянский Г. Рюрик фризландский и Рюрик новгородский... – С. 221–249; Ловмянский Г. Русь и норманны... – С. 127.

²⁰⁴ Там же. – С. 241.

Противником скандинавського походження Рюрика (попри визнання скандинавської етимології імені *Рюрик* та зв'язків династії Рюриковичів із скандинавськими країнами) є також Олена Ридзевська. Проте вона не висунула своєї концепції, так як Г. Ловмянський чи інші історики²⁰⁵.

Важливу інформацію подає і т. зв. Йоакимівський літопис, який дійшов до нас завдяки В. Татіщеву. Звичайно, антинорманісти заперечують будь-яку можливість існування літопису, але його вірогідність є досить великою. Не потрібно відкидати і той факт, що до нас дійшла лише незначна частина колишніх писемних джерел, втрачених через об'єктивні причини. Крім того, дослідники підтверджують, що В. Татіщев під час написання своєї "Історії Росії" користувався джерелами, які до нас не дійшли. Важливим аргументом на доказ автентичності Йоакимівського літопису є те, що дослідники ідентифікували річку Кумень із фінською Куммене.

Противники Йоакимівського літопису вважають, що інформація про новгородського посадника Гостомисла є пізнішою вставкою, зробленою можливо і самим В. Татіщевим. Проте дослідники дійшли висновку, що ця розповідь занадто нетривіальна і має значний фольклорно-міфологічний ґрунт, щоб бути вставкою XVIII ст.²⁰⁶. А ободритська версія походження Гостомисла теж дуже суперечлива, позаяк у IX ст. джерела не згадують про такого ободритського князя.

В. Татіщев пропонував свою версію походження Рюрика, згідно з якою той був онуком Гостомисла, сином Умлі. Проте це твердження немає вагомих підстав, тож Є. Пчолов справедливо вважає, що це особиста вставка В. Татіщева, зроблена з патріотичних мотивів. Згідно із повідомленням з Йоакимового літопису, Умлі приснився сон, у якому із її живота виросло чудове дерево. Волхви, до яких звернувся стурбований Гостомисл, потрактували це як благу вістку, що віщує довголіття та могутність майбутнього роду Гостомисла. Варто зазначити, що сон Умлі має аналоги у скандинавських країнах, зокрема, схожий сон бачила дружина Хальвдана Чорного. Отже, в населення Альдейгюборга та Скандинавії був спільний

²⁰⁵ Рьдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия... – С. 166–168.

²⁰⁶ Повесть временных лет... – С. 466–467.

фольклор. Можна припустити, що Рюрик одружився на Умлі, але той самий Йоакимівський літопис повідомляє, що його жінкою була Єфанда, донька урманського князя. Ми більше схилиємося до цього твердження, адже це був династичний шлюб, завдяки якому Рюрик здобув підтримку урманських варягів на чолі з братом Єфанди Олегом. Урманію ж сьогодні ототожнюють із однією з областей Швеції.

Якщо зіставити всі відомі нам джерела з Йоакимівським літописом, побачимо цілісну картину історії Північно-Східної Русі. У "Повісті минулих літ" про цей період якраз є дуже мало інформації²⁰⁷. На нашу думку, це не дивно, позаяк укладачі літопису не могли виставити в невігідному світлі засновника династії (за Йоакимівським літописом виходило, що Рюрик захопив владу силою і проти нього повсталла місцева знать на чолі з Вадимом). Ігор Фроянов дійшов висновку, що Вадим Хоробрий був новгородським ватажком, а в його усуненні Рюриком не було нічого дивного – переможець завжди усував неугідних для себе противників²⁰⁸.

Отже, найвірогідніше, що літописний Рюрик належав до династії Скольдунгів і мав володіння не лише в Східній Європі, а й у Західній. Він поводив себе як типовий вікінг, грабуючи багаті землі, або утверджуючись у них як повноправний правитель.

THE DEBATE OVER THE ORIGIN OF THE CHRONICLE PRINCE RURIK

Natalia RAJTAROVSKA

The Ivan Franko National University of Lviv

The article considers the version of the origin of the chronicle of Prince Rurik. On the basis of current research and the information from archeological sources supported the hypothesis of Professor F. Cruse, who believed that Rurik and Rauric Jutland is one person.

Keywords: chronicle Rurik, Vikihgs, Scyldings, Rauric Jutland, the sagas of ancient times, Obodrits, Frieze.

²⁰⁷ Повесть временных лет... – С. 17–19.

²⁰⁸ Докладніше див.: Фроянов И. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия / Игорь Фроянов. – Санкт-Петербург, 1992. – 280 с.

РОЗКОЛ ВСЕЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ 1054 р. ТА СПРОБИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Марія-Анастасія ГУСАР

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлено особливості сприйняття церковного розколу 1054 р. в країнах Західної Європи XI–XIII ст. Розглянуто спроби подолання церковного розколу на прикладі відносин між представниками Західної та Східної Церков, зокрема, скликання соборів, що мали на меті поновити церковну єдність.

Ключові слова: Церква, церковний розкол, схизма, Східна Церква, Західна Церква, церковна єдність, церковні відносини.

XI століття можна справедливо вважати переломним моментом не лише в історії Візантійської Церкви, але й усієї християнської релігії. Відомо, що саме в цьому столітті відбувся поділ Церкви на Східну й Західну. У липні 1054 р. кардинал Гумберт та його прибічники піддали анафемі Константинопольського патріарха Михаїла Керуларія. В тексті анафемі, накладеної кардиналом Гумбертом, архієпископом Амальфі Петром та дияконом Фрідріхом, Михаїла Керуларія звинувачено в тому, що він незаконно іменував себе патріархом, а в середовищі тих, хто підтримує його вчення, сіється багато кукілю єресі. В анафемі також зазначено, що патріарх Михаїл відмовився покаятись у помилках, забороняв відправляти Святу Месу в церквах та зачиняв храми латинян, називаючи їх "опрісниками"²⁰⁹. Зазначимо, що закриття латинських храмів у Константинополі дослідники трактують як відповідь на схожі дії з боку Риму, адже, на думку самого Керуларія, грецький обряд в Італії намагались замінити латинським²¹⁰.

²⁰⁹ Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant / ex probatissimis libris emendatiora edidit, diversitatem lectionis enotavit, annotationibus instruxit / Cornelius Will. – Frankfurt am Main, 1963. – P. 153–154.

²¹⁰ Ranciman S. The Eastern Schism / Steven Ranciman. – Oxford, 1955. – P. 41.

У відповідь на проголошені анафеми, 20 липня 1054 р. патріарх Керуларій піддав анафемі Гумберта й папських легатів, що прибули разом з ним. У цьому контексті, заслуговує на увагу текст “Послання Патріарха Константинопольського Михайла Керуларія Петру, Патріарху Антіохійському”. У цьому посланні Керуларій зумів підвести підсумки полеміки, яка до того часу мала місце в Константинополі між латинянами на чолі з Гумбертом та візантійцями на чолі з Никитою Стифатом. Для самого патріарха Михайла підсумок цієї полеміки підтвердив, що латиняни – еретики. Аналізуючи послання, бачимо, що для Керуларія латиняни вже давно відлучені від Церкви. Константинопольський патріарх засудив також те, що латиняни додали до Символу Віри слова “і від Сина походить” й забороняли шлюб ієреїв. Відзначимо, що Керуларій написав це послання, щоб Антіохійський патріарх дозволив забрати ім'я папи зі своїх диптихів²¹¹.

Сам процес поділу єдиної Церкви на Східну та Західну розпочався ще задовго до 1054 р., а про певні розбіжності в церковному обряді можна говорити вже з IV ст. Ще більше ці розбіжності проявлялись у VIII–IX ст., за часів патріарха Фотія й згодом стали причиною церковного розколу. У IX–XI ст. конфлікти між латинянами й візантійцями загострилися. Вони містили культурні та політичні елементи, які переплітались із догматичними й обрядовими питаннями²¹². Цікаво, що жодних інших зіткнень у найближчий час після суперечки 1054 р. в історії обох Церков не було, однак церковна єдність була назавжди розірвана²¹³. Причина – все нові й нові зіткнення та сутички, що мали місце у стосунках між візантійцями та латинянами в подальший період існування Візантійської імперії в XII–XV ст.²¹⁴.

²¹¹ Послание Святейшего Патриарха Константинопольского Михаила Кирулария Блаженнейшему Патриарху Антиохийскому Петру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vertograd.ru/2001-09-71/tradition.html>.

²¹² Meyendorff J. The Byzantine legacy in the Orthodox Church / J. Meyendorff. – New-York, 1982. – P. 28.

²¹³ Лебедев А. История разделения Церквей в IX, X и XI веках / Алексей Лебедев. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 252.

²¹⁴ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV века / А. Лебедев. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 9.

Про взаємні анафеми в церковному оточенні, правлячих колах та суспільстві в 1054 р. не було відомо. Для прикладу, в південноіталійських землях після 1054 р. широко практикували культ грецьких святих²¹⁵. Зокрема, дослідник унійного богослов'я Юрій Аввакумов зазначає, що складається враження, наче події 1054 р. проминули безслідно, позаяк церковна єдність ні на Заході, ні на Сході не вважалась утраченою²¹⁶.

Є підстави вважати, що як латинські, так і грецькі полемісти цього часу в своїй більшості взагалі не вірили в існування церковного розколу²¹⁷. Події 1054 р. не були відображені й у візантійських історичних працях. Наприклад, пізньовізантійські автори Матвій Властар та Георгій Сфрандзі згадують про собор, який ніби-то відбувся в Константинополі у 1057 чи 1058 рр. і оголосив анафему папі та його прихильникам²¹⁸. Лише на початку 1060 р. Михаїл Пселл написав похвальне слово Михаїлу Керуларію, де позитивно оцінив дії патріарха і його “настанови”, що стосувалися папських посланців²¹⁹. Сам Михаїл Керуларій і надалі намагався досягти “розриву” з Римською Церквою задля остаточного підпорядкування Константинополю Антіохійського, Александрійського та Єрусалимського патріархатів²²⁰.

На Заході та Сході існувало різне розуміння особи, яка була авторитетом у справах віровчення. Власне, на Заході цей авторитет вбачали в особі папи, в той час, як Схід з цим не погоджувався і вважав, що жодна особа чи установа не може бути непомильною у справах віровчення, тому і не ставив у центр соборного процесу таких авторитетів²²¹.

²¹⁵ Уколова В. И. Византия и Запад: культурные отношения в VII–XII ст. / В. И. Уколова, О. Р. Бородин // Византия между Западом и Востоком. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 123.

²¹⁶ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях / Юрій Аввакумов. – Львів, 2011. – С. 225.

²¹⁷ Бармин А. Столкновение 1053–1054 гг. / А. В. Бармин // Византия между Западом и Востоком. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 141.

²¹⁸ Laurent V. Le schisme de Michel Cérulaire / V. Laurent // Echos d'Orient. – 1932. – No 165. – P. 97.

²¹⁹ Бармин А. Полемика и схизма / А. В. Бармин. – Москва, 2006. – С. 213.

²²⁰ Laurent V. Le schisme de Michel Cérulaire... – P. 103.

²²¹ Meyendorff J. The Byzantine legacy in the Orthodox Church... – P. 30.

Поділу церков у XI ст. не хотіли ні тогочасне християнське суспільство, ні візантійський імператор, ні, в своїй більшості, аристократія. Не тільки на Сході, але й на Заході церковний розкол не хотіли визнавати. Молитву “Kyrie eleison” (грец. Κύριε ἐλέησον), яка вживалась у богослужіннях обох Церков після їхнього поділу, частина дослідників трактує як доказ дотримання візантійцями та латинянами однієї віри²²².

З римського та візантійського боку після 1054 р. були спроби відновити взаємні стосунки, однак папи вважали своїм основним партнером в переговорах східноримського імператора, а не патріарха, а переговори з представниками Церкви велись доволі слабо²²³. Шукаючи допомоги в боротьбі з норманами, василевс Константин X на початку 1062 р. звернувся до антипапи Гонорія II з проханням про допомогу в підписанні союзу із західним імператором Генріхом IV. При цьому, згідно із сучасником цих подій єпископом Альби Бенцо, у своєму листі візантійський імператор назвав Гонорія II “римським патріархом”, “спільним батьком” обох імператорів і характеризував його як главу всієї Церкви, висловлюючи бажання разом іти визволяти Гріб Господній²²⁴.

Уже за часів папи Григорія VII (починаючи з 1073 р., коли кардинал Гумберт став його радником) на Заході подіям 1054 р. почали приділяти більшу увагу. Власне, Григорій VII з недовірою ставився до візантійських посланців і призначив своїм легатом у Константинополі венеційського патріарха Домініка, поставивши перед ним завдання відновити давню згоду Церков. Вочевидь, візантійський імператор Михаїл VII (1071-1078) сподівався на допомогу Папи у боротьбі з норманами, які в квітні 1071 р. захопили останнє візантійське місто в південній Італії – Барі. Та союз проти норманів не відбувся, позаяк відлучений від Церкви герцог Апулії, Калабрії

²²² Болотов В. В. Собрание церковно-исторических трудов / пред. А. В. Храпова, прим. А. И. Бриллиантова, А. И. Сидорова. – Москва, 2000. – Т. 2 : Лекции по истории древней церкви. Введение в церковную историю. – С. 275.

²²³ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 215.

²²⁴ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 214.

та Сицилії Роберт Гвіскар у 1074 р. видав свою доньку заміж за сина василевса²²⁵.

До кінця XI ст. взаємини обох Церков залишались доволі незрозумілими та невизначеними. Папу не згадували в богослужіннях візантійського обряду, хоча причину цього не вказували. В той самий час, зауваження Йоана Антіохійського про “давно розділені” Церкви, слова собору 1089 р. про існуючу з невідомої причини схизму, згадки рукописів невідомих авторів про Римську Церкву, яка перебуває під анафемою, можуть свідчити, що існуючий поділ Церков набув поширення серед візантійського духовенства²²⁶.

У 1089 р. між Римом і Константинополем відбувся обмін посольствами з питань церковного поділу. Папа звільнив візантійського імператора Алексія I Комніна від анафеми, накладеної на нього, як на схизматика²²⁷. У листі до папи Урбана II Алексій I висловив припущення, що ім'я папи не згадується під час служб не через синодальне рішення, а просто через незрозуміло встановлений звичай²²⁸. Цим часом датований і твір архієпископа Феофілакта про помилки латинян, написаний доволі стриманим стилем. Феофілакт робив висновок, що помилки латинян не такі великі, щоб вважати поділ Церков неминучою подією²²⁹.

У 1090–1091 рр. візантійський імператор Алексій Комнін звернувся з проханням про воєнну допомогу до західних володарів. До папи направлено послів, на яких імператор покладав великі надії, позаяк Візантія чекала на поповнення армії для боротьби з печенігами та сельджуками. Скориставшись цим, папа розпочав переговори з візантійським духовенством стосовно унії обох Церков²³⁰. Отже, упродовж XI–XII ст. думка про розділену Христову Церкву ще не набула поширення в західноєвропейському суспільстві. Поділ Церкви

²²⁵ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 220–221.

²²⁶ Там же. – С. 267.

²²⁷ Успенский Ф. И. История крестовых походов / Ф. И. Успенский. – Москва, 2005. – С. 17.

²²⁸ Бармин А. В. Столкновение 1053–1054 гг. ... – С. 144.

²²⁹ Успенский Ф. И. История крестовых походов... – С. 18.

²³⁰ Заборов М. А. Папство и крестовые походы / М. А. Заборов. – Москва, 1960. – С. 34.

зуміли поглибити хрестові походи, а також події та явища, які стали їх наслідками.

Так, однією з найбільших причин, що сприяли відчуженню візантійців і латинян, були хрестові походи кінця XI – кінця XIII ст.²³¹. Деякі дослідники датують схизму саме початком хрестових походів²³². Восени 1096 р. загони хрестоносців з'явилися у Візантії, де були змушені протистояти нападам мусульманських найманців Алексія I (хоча ще в 1095 р. візантійські послы звертались до західних християн з проханням про воєнну допомогу для захисту від іновірців, зустрівши повне розуміння зі сторони римських представників)²³³.

Стосовно стосунків візантійців і латинян, то, не зважаючи на релігійні суперечки й незнання “чужої” мови, контакти між латинським світом та Візантією, безумовно, існували задовго до хрестових походів, зокрема, завдяки мешканцям італійських міст та регіонів, що колись належали до Візантійської імперії. Перші ознаки торговельної активності латинян у Візантії сягають IX ст., Константинополь став своєрідним торговельним посередником між Сходом і Заходом²³⁴.

Перший хрестовий похід навів жах на населення Візантії. Надалі у ромеїв постало питання, чи латиняни справді є їхніми братами-християнами. Проте, тут варто зазначити, що саме поняття “священної війни” було неприйнятним для ментальності населення Візантії²³⁵.

Відзначимо й те, що під час першого хрестового походу латиняни були доволі лояльними до православного духовенства, фактично, не утискаючи його в правах²³⁶. Після взяття Єрусалиму, хрестоносці вибрали із свого оточення нового патріарха, хоча тоді грецький голова місцевої Церкви Симеон II

²³¹ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви... – С. 9.

²³² Конгар І. Дев'ясот років опісля: “нотатки про східну схизму” / Ів Конгар. – Львів, 2000. – С. 29.

²³³ Бармин А. В. Polemika i schizma... – С. 268.

²³⁴ Balard M. Łaciński Wschód: XI-XV wiek / Michel Balard. – Kraków, 2010. – Р. 25.

²³⁵ Ibid. – Р. 43.

²³⁶ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / Жан Ришар. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 119.

був ще живим. Латиняни також призначали власних єпископів у захоплених містах і на певний час виселили грецьких ченців із єрусалимських монастирів. І все ж, місцеве духовенство зберегло можливість служити у власних церквах. Також немає причин вважати, що від православного духовенства вимагали визнати “Filioque” і переходити на римський обряд²³⁷.

Уже на початку XII ст. відмінності між Церквами почали обговорювати в латинських богословських працях. Так, канонік Альгер у праці “Про таїнства Тіла й Крові Господніх” (написана між 1101 і 1121 рр.) розмірковував над питанням, чому Христове Тіло освячується більше в прісному хлібі, ніж у кислому²³⁸. В центрі уваги візантійських і латинських полемістів продовжує бути й питання “Filioque”. Проте, наприклад, кількість, об’єм і характер візантійських антилатинських творів, написаних після першого хрестового походу, в цілому особливо не відрізнялись від творів, написаних кількома десятиліттями раніше.

Цікаво, що станом на XII ст. кількість латинян у всіх містах Візантійської імперії збільшилась. У Константинополі вони займали цілі квартали²³⁹. Анна Комніна, описуючи перебування латинян у Візантії, звинувачувала їх у тому, що вони мають намір заволодіти імперією²⁴⁰. Візантійський історик Никита Хоніат писав, що венеціанці жили в Константинополі цілими сім’ями й, розбагатівши, “почали висловлювати зухвалість та гордість” до візантійців²⁴¹. Звісно, візантійський народ не міг відчувати любов і повагу до розбагатілих за його рахунок латинян. Це відчуття з легкістю могло змішуватись із почуттями неприязні, які вже існували внаслідок релігійного поділу між Східною та Західною Церквами²⁴². Недовіра візантійців до хрестоносців була тотальною і тривала впродовж усього XII ст.

²³⁷ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 269.

²³⁸ Там же. – С. 299.

²³⁹ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви... – С. 9.

²⁴⁰ Комнина Анна. Алексиада / Анна Комнина. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 300.

²⁴¹ Никита Хониат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. – Рязань, 2003. – Т. I. – С. 220.

²⁴² Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви... – С. 10.

Водночас, серед латинян продовжували ширитись думки про зраду візантійців²⁴³.

Згідно із звичаями того часу, при заснуванні західної торговельної факторії, перш за все зводили храм і лише потім вимощували площу, будували торговельні ятки й житла. У храмі факторії здійснювали службу за звичаями та обрядами Західної Церкви, з літургією на прісному хлібі та вживанням у Символі віри “*Filioque*”. Відповідно, до багатих і гордих латинян візантійці ставились зі ще більшою ненавистю, адже ті, маючи власні церкви та священнослужителів, уважали себе єдиними справжніми християнами серед суспільства єретиків-візантійців. У той самий час і латиняни мали причини ще більше зневажати візантійців, позаяк останні на зневагу відповідали зневагою й уникали латинських богослужінь²⁴⁴.

У 1112-1113 рр. духовенство Константинополя повернулось до питання про походження Святого Духа. На цих “константинопольських бесідах” представлено нові погляди на Західну Церкву, висунуто аргументи проти першості Римського престолу. Після смерті Алексія I імператором Візантії став його син Йоан II Комнін, який у зовнішній політиці найбільшу увагу приділяв східному напрямку, намагаючись повернути захоплені хрестоносцями землі в Малій Азії та Сирії. У листах папам Каліксту II (липень 1124 р.) та Гонорію II (квітень 1126 р.) імператор позитивно поставився до об'єднання Церков, однак його доручення передавались римським послам усно і тому залишились невідомими. За час правління Йоана II полеміка проти латинян зникла як мистецький жанр із візантійської писемності (ймовірно тому, що імператор був одружений із принцесою Іриною, донькою угорського короля Ласло I Святого). Її лише тогочасні західні джерела містять відомості про релігійні суперечки, що час від часу відбувались²⁴⁵.

Син Йоана II, візантійський імператор Мануїл I Комнін, був повною протилежністю свого батька. Заради протидії норманам, імператор уклав договір з німецьким королем

²⁴³ Balard M. Łaciński Wschód: XI-XV wiek... – P. 43.

²⁴⁴ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви... – С. 10.

²⁴⁵ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 357–359.

Конрадом III. Однак їхній спільний виступ проти сицилійського короля Рожера II не відбувся, позаяк розпочався другий хрестовий похід (1147–1149), який ще раніше був предметом обговорення між візантійським імператором та папою Євгенієм III. Ланггеський єпископ Жофруа, який брав участь у поході, закликав хрестоносців напасти на Константинополь (вказуючи на дії Йоана II проти латинського духовенства в Сирії і призначення Мануїлом I грецького патріарха в Антіохію), однак почув у відповідь, що цей напад не відповідав би ні порадам, ні приписам папи²⁴⁶.

У другій половині XII ст. церковний поділ поглибився ще більше. В травні 1182 р. у Константинополі відбулась різня латинян, під час якої загинув легат папи Луція III іподиякон Йоан. Жакливі наслідки мали спустошення і сплюндрування латинськими вихідцями із Заходу одного з головних грецьких міст – Фессалонік (1185). Під час взяття цього міста латиняни виразили ненависть, якою були переповнені до візантійців²⁴⁷. На мешканців Фессалонік вони дивились як на людей, відкинутих і засуджених Богом. Никита Хоніат писав, що латиняни кидали на землю ікони Христа і його угодників, топтали їх ногами, зривали з ікон прикраси. Деякі з них танцювали та стрибали на престолі, “наспівуючи якісь варварські огидні народні пісні, і здійснювали безсоромні вчинки на святому місці”²⁴⁸. Зважаючи на це, Хоніат зробив висновок, що між латинянами та візантійцями “утвердилась величезна прірва ворожості”²⁴⁹.

В останні десятиліття XII ст. антилатинська полеміка, як така, майже зникла у Візантії, і її прояви були присутні лише у міжцерковній дипломатичній переписці та частково в канонічних й одному історичному творі. Імператор Ісаак II Ангел безуспішно намагався перешкодити імператору Священної Римської імперії Фрідріху I в задуманому ним третьому хрестовому поході, з великими труднощами стримуючи просування болгар і валахів на територію імперії. А

²⁴⁶ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 380–381.

²⁴⁷ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви... – С. 12.

²⁴⁸ Никита Хониат. История... Т. I. – С. 382.

²⁴⁹ Там же. – С. 384.

Алексій III змушений був погодитись із виплатою західному імператору Генріху VI засобів на здійснення нового походу на Святу землю, запровадивши податок на церковне майно²⁵⁰.

Трагічні наслідки для Візантійської імперії мав четвертий хрестовий похід (1202–1204). Після нього її землі на Балканах підпали під довготривалий політичний та культурний вплив Заходу. Цей хрестовий похід призвів до розриву церковної єдності й назавжди віддалив від Риму Візантійську Церкву²⁵¹.

Взяття Константинополя латинськими хрестоносцями, які спрямували свій меч не проти невірних, а проти християн, відбулось 13 квітня 1204 р. Вранці 13 квітня у Константинополь прибув маркграф Боніфацій, у якого візантійці просили помилування. Проте він дозволив війську три дні грабувати місто. Загони хрестоносців били містян, грабували будинки, крамниці, храми (хрестоносці забирали євхаристійні чаші, прикраси, нищили статуї та зображення святих, спалювали рукописи). Пограбували й імператорський двір²⁵².

Висвітлюючи події в Константинополі 1204 р., Никита Хоніат зазначав, що латиняни “з хрестом на плечах беззаконно посягали на знищення хреста”²⁵³. Автор описав, як хрестоносці знищували ікони та грабували храми, зазначивши, що мощі мучеників, які постраждали за Христа, були розкидані латинянами по нечистих місцях, а Тіло і Кров Христова кидались і проливались на землю. Також Хоніат згадує про те, як хрестоносці порубали на частини й поділили між собою престіл Софіївського храму й заводи до сакральної споруди тварин, на яких вивозили церковні скарби²⁵⁴.

Взяття Константинополя хрестоносцями було ознаменоване переходом західних держав до агресивних дій проти візантійських держав, які виникли на колишніх землях імперії, а також церковним розколом. Історики зазначають, що візантійські імператори Алексій I, Йоан II і Мануїл I Комніни “систематично шукали” церковного з’єднання із Заходом.

²⁵⁰ Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 477.

²⁵¹ Balard M. Łaciński Wschód: XI–XV wiek... – P. 43.

²⁵² Успенский Ф. И. История крестовых походов... – С. 76–77.

²⁵³ Никита Хониат. История... – Т. II. – С. 256.

²⁵⁴ Там же. – С. 252, 256–257.

Проте, для прикладу, за часів Алексія I відбулося лише дві такі спроби з боку представників Риму. Також варто додати, що Йоан II у своїх листах папам від 1124 і 1126 рр., позитивно ставився до церковної єдності, проте таке ставлення не було підкріплене жодними діями зі сторони імператора²⁵⁵.

Четвертий хрестовий похід поклав початок “венеційській колоніальній імперії” – острови Крит, Корфу, Негропонт, пелопоннеські міста Корон і Модон, а згодом інші міста Балканського півострова перейшли під контроль Венеції або її громадян, що стали сеньйорами островів²⁵⁶.

Після взяття Константинополя хрестоносцями місто стало столицею новоствореної з ініціативи папи Латинської імперії (1204–1261). Більшість сакральних споруд у період її існування були пов’язані з діяльністю духовних орденів Західної Церкви: цистерціанців, францисканців і домініканців²⁵⁷.

Західний вплив був відчутний і в релігійній літературі. Хоча більшість візантійського населення до латинян та їхніх звичаїв була налаштована ворожо, багато освіченої нікейської знаті прагнули до зменшення антагонізму, а в результаті – до унії обох Церков²⁵⁸. Тим не менше, можна говорити про насадження латинства на Сході, яке ще більше поглибило розкол у християнстві²⁵⁹.

Згідно з договором про поділ Візантійської імперії, на місце усуненого Йоана X Каматіра потрібно було обрати нового патріарха. Тож у 1204 р. латинським Константинопольським

²⁵⁵ Бармин А. В. Четвертый крестовый поход: некоторые итоги изучения / А. В. Бармин // Византийский временник – Санкт-Петербург, 2009 – Т. 68. – С. 152–153.

²⁵⁶ Ченцова В. Венецианские купцы в Романии в XIII–XV вв. / Вера Ченцова // Византия между Западом и Востоком. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 240.

²⁵⁷ Карпов С. Латинская Романия / Сергей Карпов. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 51.

²⁵⁸ Жаворонков П. И. Западные и восточные реалии в жизни Никейской империи / П. И. Жаворонков // Византия между Западом и Востоком: Опыт исторической характеристики / под ред. Г. Г. Литаврина. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 207–219. – С. 194.

²⁵⁹ Вауліна Ф. В. Основні тенденції зміни політичного впливу Католицької Церкви / Ф. В. Вауліна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – X., 2010. – Вип. 17. – С. 207.

патріархом став венецієць Тома Морозіні, який намагався забезпечити перевагу венеційців серед духовенства. Їхня перевага у новій церковній ієрархії зацікавила папу Інокентія III, який, однак, чекав на реалізацію уній обох Церков і ставив лише одну вимогу – визнання візантійським духовенством римської першості²⁶⁰.

IV Латеранський Собор, скликаний Інокентієм III у 1215 р., фактично схвалив захоплення Константинополя хрестоносцями. Собор підтвердив повноваження латинського Константинопольського патріарха, а Константинополь був проголошений другою християнською кафедрою, з'єднаною з "Матір'ю-Церквою". Було дозволено, щоб у містах проживання візантійського населення надалі служили православні єпископи, та всі вони мали принести клятву вірності папі. Хоча, тогочасний Антіохійський патріарх Теодор Бальзамон (резиденція якого була в Константинополі) писав, що всі церкви Божі мають йти за звичаями "Нового Риму" і відправляти богослужіння за традицією вчителів Церкви – святого Йоана Золотоустого та Василя Великого²⁶¹.

У другій половині XIII ст. папи розглядали питання церковної унії зі Східною Церквою, позаяк було б вигідно здійснити спільний греко-латинський похід для звільнення Єрусалиму. За часів династії Комніних, імператори шукали унії із Західною Церквою, оскільки імперії загрожувала небезпека з боку сельджуків. До того ж, у візантійських імператорів були наміри відновити колишню єдину Римську імперію²⁶². Хоча, варто розглянути той факт, що зближення із Заходом несло своєрідну загрозу існуванню Візантії як самостійної держави. Непоспішність візантійських імператорів у питаннях церковної унії з Римом пояснювалась їхнім страхом перед небезпекою, яку несло Візантії надмірне зближення із Заходом.

Як бачимо, реакція західноєвропейського середовища (як суспільства загалом, так й еліт) на церковний поділ мала доволі

²⁶⁰ Balard M. Łaciński Wschód: XI-XV wiek... – P. 213.

²⁶¹ Шульц Г. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів / пер. з нім. С. Матіяш. – Львів, 2002. – С. 22.

²⁶² Васильєв А. История Византийской империи / Александр Васильев. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. II. – С. 162.

неоднорідний характер. Також не можна сформулювати однозначної думки про спроби подолання розколу в XI ст., адже до кінця цього століття події 1054 р. не були предметом обговорень серед інтелектуальних еліт Заходу й Сходу. І все ж, надалі, зокрема, з початку XII ст., питання правильності обрядів і догматів кожної з Церков стали об'єктами досліджень тогочасних богословів та істориків. З початком хрестових походів, а особливо після 1204 р., набув поширення поділ за приналежністю до певного церковного обряду – візантійського чи латинського. Водночас постало питання про подолання розколу Церков, тобто укладення унії між Візантійською та Римською Церквами. Варто також пам'ятати, що чималий вплив на їхні стосунки мало політичне становище держав. Для прикладу, питання про унію найчастіше поставало в період, коли одній стороні була потрібна підтримка іншої задля боротьби з ворогами.

THE SCHISM OF 1054 AND THE ATTEMPTS TO OVERCOME IT IN THE WESTERN EUROPE

Maria-Anastasia HUSAR

The Ivan Franko National University of Lviv

The article presents special aspects of perception of the Schism and attempts to overcome it in Western European environment in XI–XIII-th centuries. Also the article shows an attempt to analyze the relations of the Western and Eastern churches and gives us an opportunity to look at more comprehensive picture of the Schism's perception in 1054. Considered the attempts to overcome the church schism in terms of the relationships between the two churches' representatives and attempts to convene the Councils which were intended to rebuild the church unity.

Keywords: Church, church schism, schism, Eastern Church, Western Church, church unity, church relations.

ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІ ст.

Олег МАГДИЧ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто відносини між польськими та німецькими церковними структурами в другій половині ХІ ст. Крізь призму внутрішньополітичного життя Польщі та політичної історії німецьких земель, а також процесів християнізації слов'янських теренів зроблено спробу визначити розвиток польсько-німецьких церковних відносин у другій половині ХІ ст. Визначено ознаки стабілізації міждержавних відносин у цей період, розглянуто поморські походи 90-х років ХІ ст. як засіб покращення стосунків між польськими та німецькими церковними інституціями.

Ключові слова: Гнезненський з'їзд, Галл Анонім, Гнезненське єпископство, Магдебурзьке архієпископство, Григорій VII, інвеститура, Владислав Герман, фундація, княгиня Юдита.

Історія відносин між Польщею та Німеччиною завжди була складною та неоднозначною. Конфлікти, війни та водночас співпраця і взаємопоглинання – цими різними аспектами позначені польсько-німецькі відносини. Це стосується й епохи Середньовіччя, зокрема, церковної історії – історії відносин між польськими та німецькими церковними установами. Певною мірою ця тема стала частиною національного міфу, зокрема, для розвитку польської нації. Однак, тема потребує дослідження у зв'язку з необхідністю переосмислення низки тверджень. У т. ч., стосовно проблеми відносин між двома Церквами в другій половині ХІ ст. – в час, коли Польща відновлювала сили після катастрофи 1037 р., а в німецьких землях відбувалось *translatio imperio*, тобто формувалась Священна Римська імперія.

Головним завданням розвідки є виявити та показати тенденції польсько-німецьких церковних відносин другої половини ХІ ст., а також проаналізувати вплив політичного чинника на ці процеси.

Джерельна база для висвітлення цього питання є доволі вузькою і потребує ретельного дослідження із застосуванням

новітніх методологічних підходів. Серед джерел – польські нарративні пам'ятки (Хроніка Галла Аноніма), Хроніка Козьми Празького та німецькі хроніки. Певні відомості містять також італійські нарративні джерела.

Польсько-німецькі церковні відносини другої половини XI століття докладно представлені в історіографії (починаючи з кінця XIX ст.). Тут варто відзначити класичні для польської науки праці Владислава Абрагама²⁶³, а також Генрика Ловмянського²⁶⁴, Герарда Лябуди²⁶⁵ та Оскара Халецького²⁶⁶. Серед сучасних робіт відзначимо праці Юзефа Добоча²⁶⁷, Марії Міськевич²⁶⁸ та Марка Дервича²⁶⁹.

Католицька Церква в Польській державі від самого початку християнізації польських земель мала напружені відносини із німецькими церковними установами. Ще в 968 р. створено Магдебурзьке архієпископство. Як правило, в історичній науці цей акт трактують не лише з точки зору самого заснування кафедри, але й з погляду поширення німецького церковного впливу на слов'янські землі. Навіть у самому тексті грамоти про заснування мовиться, що Оттон I постановив обрати саме для слов'янських земель архієпископа Адальберта. До кінця X ст. фактично тривало відкрите польсько-німецьке церковне протистояння, яке завершилось лише у 1000 р. рішеннями Гнезненського з'їзду²⁷⁰.

Після нього особливого протистояння між двома країнами в церковній сфері не помічалось. Звичайно, відносини важко було

²⁶³ Abraham W. Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII / Władysław Abraham. – Lwów, 1890. – 259 s.

²⁶⁴ Łowmiański H. Początki Polski / Henryk Łowmiański. – Warszawa, 1984. – Warszawa, 1985. – T. V. – 630 s.; T. VI. – Cz. 1. – 579 s.

²⁶⁵ Labuda G. Szkice historyczne jedenastego wieku I. Najstarsze klasztory w Polsce / Gerard Labuda // Archeologia Historica Polona. – 1995. – T. 2. – S. 7-74.

²⁶⁶ Halecki O. Sacrum Poloniae Millenium / Oscar Halecki. – Rzym, 1966. – 614 s.

²⁶⁷ Dobocz J. Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku / Józef Dobocz. – Poznań, 2002. – 542 s.

²⁶⁸ Miśkiewicz M. Życie codzienne mieszkanców ziem polskich we wczesnym średniowieczu. – Warszawa, 2010. – 249 s.

²⁶⁹ Derwich M. Najstarsze klasztory na ziemiach polskich (do konca XII wieku) / Mark Derwich // Kościół w monarchiach Przemyślidów i Piastów. – Poznań, 2009. – S. 219-230.

²⁷⁰ Galla kronika // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1864. – T. I. – S. 401.

назвати теплими, особливо враховуючи постійні війни між Польщею та Імперією в часи правління Мешка II (1025–1034). Проте після язичницького повстання 1037–1039 рр. ситуація дещо змінилась. Власне, самі німецькі правителі не були зацікавлені в знищенні Польської держави і, що найголовніше, – у знищенні церковної структури на цих новонавернутих землях, позаяк при відновленні церковної організації польські єпископства потрапляли до орбіти німецьких архієпископств, (адже Рим, вочевидь, не визнав би самостійними єпископства створені рік чи два до того). А повстання повністю знищило б усі церковні організації на польських теренах. Однак, князь Казимир зробив хитрий дипломатичний хід. У 1046 р., на його прохання, папа Бенедикт IX (якого важко назвати симпатиком Імперії) відновив Краківське архієпископство, призначивши архієпископом Аарона, з таким формулюванням: “Встановлюємо, утверджуємо, називаємо та освячуємо навколо міста Кракова архієпископство, де раніше було єпископство, і якому підпорядковуємо усі єпископські єпархії, які є в Польській державі, і які за архієпископським правом судяться”²⁷¹. Також Аарон отримав право одягати в святкові дні палліум – спеціальний святковий одяг²⁷². Казимир навмисне не відновлював кафедру в Гнезно, позаяк столиця була ближче до німецьких земель. На думку деяких істориків, князь не хотів підпорядкування польської Церкви Магдебурзькому архієпископству²⁷³.

За правління Казимира I (1037–1058) та Болеслава II (1058–1079) відносини продовжували залишатись прохолодними. У 1050-х роках Казимир зумів домогтись відновлення у Сілезії Вроцлавського єпископства. Стосовно цього було декілька причин: 1. Ці землі здавна відзначались язичницькими

²⁷¹ Оригінал: *statuimus, stabilimus, dicamus, benedicimus in perpetuum archiepiscopatum circa civitatem Cracoviensem, ubi hactenus erat episcopatus, etiam subiicimus omnes omnium -episcopatum parochias, quae in toto regno Poloniae sunt, ut archiepiscopali iure omnibus praesideat.* – *Breve Benedykta IX Papieža do Aarona Arcybiskupa Krakowieskiego* // *Monumenta Poloniae Historica.* – Lwów, 1864. – Т. I. – С. 359.

²⁷² *Tibi quoque, archiepiscopo, concedimus pallium diebus sollempnibus deferendum.* – *Ibidem.*

²⁷³ Halecki O. *Sacrum Poloniae Millenium...* – S. 76.

настроями²⁷⁴. 2. Наявність тут церковної організації дозволяла посилити в Сілезії вплив Польщі й зберегти її як частину держави П'ястів. 3. Польській владі було необхідно посилити свій вплив у Церкві на випадок суперечок стосовно залежності польської Церкви від Магдебурзького архієпископства. У 1057 р. з'їзд єпископів у місті Похльде затвердив створення єпископства у Вроцлаві. Це не могло сподобатись магдебурзьким ієрархам, однак як і Польща, так й Імперія були зацікавлені у збереженні мирних та добросусідських відносин²⁷⁵, тому це питання вирішили мирно.

Болеслав також домігся вагомих успіхів для польської Церкви. Саме за його правління було вирішене питання відновлення єпископату в Гнезно. Сам факт існування Гнезненської кафедри символізував повторну реалізацію рішення з'їзду 1000 р. та створення самостійної польської Церкви, яка була б незалежною від німецьких архієпископств. Болеслав вибрав доволі вдалий час для реалізації цього наміру. У Католицькій Церкві набирав обертів кльонійський рух реформаторів, який вийшов із монастирів бенедиктинського ордену. Князь уже заробив собі авторитет серед церковних кіл своєю щедрою підтримкою монастирів у Польщі, і тому міг розраховувати на підтримку кльонійців у питанні відновлення єпископської кафедри у Гнезно. У 1075 р. папа Григорій VII у своєму листі до Болеслава зазначав: "Що стосується упорядкування, які потрібно у вас здійснити, то нехай посли або самі визначать у відповідності з настановами святих отців чи нехай доповідять про те, що треба зробити"²⁷⁶. Фактично, це була санкція на відновлення єпископської кафедри у Гнезно.

Переворот 1079 р. поставив перед Імперією питання про подальший розвиток польсько-німецьких відносин. Спочатку Польща була заклопотана питанням скасування папського інтердикту, накладеного на Краківське архієпископство. У

²⁷⁴ Miśkewicz M. *Życie codzienne mieszkanców ziem polskich...* – S. 154.

²⁷⁵ Особливо в цьому була зацікавлена Польща, яка лише незадовго до цього переживала масштабний внутрішньополітичний конфлікт.

²⁷⁶ Оригінал: *quod est fidelium congregatio pertinere videntur, quae emendanda sunt, aut ipsi juxta sanctorum patrum diffiniant, aut nobis diffinienda referant.* – List Grzegorza VII Papieża do Bolesława Smialego // *Monumenta Poloniae Historica.* – Łwów, 1864. – T. I. – S. 368.

1082 р. інтердикт було скасовано. Тут раптово вклинилась і Чеська держава. Саме в цей час депо загострились відносини між імператором Генріхом IV та чеським князем Вратиславом за прикордонні землі, зокрема, за Лужицьку марку. Війна була доволі жорстокою і переможною для чехів²⁷⁷.

Польща була нейтральною у цьому конфлікті. Чехію Владислав не міг підтримувати через давню ворожнечу, а Імперію – через свій союз із папою Григорієм VII²⁷⁸ (хоча скоріш сприятливіше ставився до Чехії, позаяк був одружений з чеською князівною Юдитою). Однак Юдита, про яку Козьма Празький писав, що вона відзначалась аскетичним способом життя²⁷⁹, померла у 1085 р. Також змінилась і ситуація в Римі. Генріх IV зумів скликати собор, який позбавив Григорія VII повноважень та обрав папою пармського єпископа Гіберта (під ім'ям Клемент III). Проте більшість єпископів в Італії не підтримали цього рішення і, фактично, розпочалась війна. Генріх увів свої війська до Рима, а Григорій, який переховувався в замку Святого Ангела, звернувся за підтримкою до норманського герцога Роберта Гвіскара. 24 травня 1084 р. нормани увірвалися в місто та вчинили різанину. Обурені римляни перейшли на бік Генріха III і Григорій був змушений тікати. Колегія кардиналів обрала новим папою абата монастиря Монте-Кассіно Дезидерія (під ім'ям Віктор III). Магдебурзькі аннали описують ці вибори як акт безмірного втручання норманів та марграфіні Тоскани Матильди²⁸⁰.

²⁷⁷ iubet exercitum suum descendere et pedestri congressione cum adversariis decertarier. Qui cicius dicto ab quis dissilientes et clamore exhortationis dato, sicut ignis in siccam stipultam immissus furit et in momento cuncta comburit ita vires adversariorum ferro conterunt terreque eos prosternunt, et de tanta multitudine vix residuus fuit, qui cum ipso marchione aufugit. – Cosmae Pragensis. Chronica Boeorum // Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. – Berlin, 1923. – S. 133.

²⁷⁸ Halecki O. Sacrum Poloniae Millenium... – S. 97.

²⁷⁹ Hec cum esset sterilis, semetipsam semper mactabat, offerens vivam hostiam Deo cum lacrimis, vacans elemosinis, viduis subveniebat et orphanis – Cosmae Pragensis. Chronica Boeorum. – S. 133.

²⁸⁰ cui Northmanorum et Mecthildis abbas Casinensis, verus Christi famulus, licet multum corde simul et corpore renitens, substituitur, Victor nominatus. Etenim cum infirmitate gravi laborans, ad suum hunc apicem invitus, immo capitus, proveberetur, precibus optinuit, ut infra non multos dies ex hac vita tolleretur. –

Очевидно, що це повідомлення є дуже шаржованим. Хоча інші джерела також повідомляють, що Дезидерій зійшов на престол уже важко хворим²⁸¹, та відзначають, що він не був пішаком у руках норманів²⁸². Однак, уже в 1087 р. він помер і папою обрали єпископа Остії Одо де Лажері (під ім'ям Урбан II), майбутнього зачинателя хрестоносного руху.

Владислав опинився у дуже складній ситуації, позаяк у цьому протистоянні підтримував папу Григорія та його прибічників²⁸³. Це могло мати доволі небезпечні наслідки для польської Церкви, адже Генріх міг скористатися своїми успіхами у папській міжусобиці та поступово підпорядкувати собі й польські єпископства. Одним із таких випадків стали події 1085–1086 рр. Саме в цей час Генріх та Вратислав досягли домовленості про перемир'я, що було винесено на Майнцький собор. Козьма Празький писав, що німецький імператор повелів Трірському архієпископу Егільберту провести коронацію в Празі²⁸⁴. Крім того, що Вратислав отримав королівську корону Чехії, Генріх надав йому титул “короля Польщі”, таким чином поставивши Владислава Германа у васальну залежність від Чехії.

Владислав був вимушений вжити контрзаходів. Одним з них став шлюб із сестрою Генріха Юдитою²⁸⁵. Точна дата шлюбу невідома, він був укладений між 1087 та 1089 рр. Раніше Юдита

Annales Magdeburgenses // Monumenta Germaniae Historica. – Hannover, 1859. – Bd. XVI. – S. 178.

²⁸¹ In eodem vero concilio idem pontifex graviter infirmatus post actum per tres dies concilium festi / nanter Casinum rediit atque cum episcopis et cardinalibus ad hoc monasterium ascendens in capitulum fratrum se ferri precepit et sub districtissimo anathemate interdixit, ne quis successorum suorum auderet vendere vel alienare terraticum, ecclesias, villas vel quascumque possessiones huic Casinensi cenobio pertinentes. – *Chronica monasterii Casinensis // Monumenta Germaniae Historica Scriptores.* – Hannover, 1923. – S. 455.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Halecki O. *Sacrum Poloniae Millenium...* – S. 97.

²⁸⁴ In quo conventu idem cesar omnibus sui regni optimatibus, ducibus, marchionibus, satrapis et episcopis assencientibus et collaudantibus ducem a Boemorum Wratizlaum tam Boemie quam Polonie b prefecit et inponens capiti eius manu sua regalem circulum iussit archiepiscopo pum Treverensem c, nomine Egilbertum, ut eum in sede sua metropoli d Praga in regem e ungat et dia dema capiti eius inponat. – *Cosmae Pragensis. Chronica Boeorum.* – S. 135.

²⁸⁵ Відразу після весілля Юдита змінила ім'я на Софія, щоб відрізнитись від попередньої дружини Владислава Германа.

(Софія) була дружиною угорського короля Соломона і навіть після його смерті зберегла титул “королеви”. Це, а також те, що Владислав ставав прямим родичем Генріха, мало переважити титул “короля Польщі”, яким володів Вратислав. Фактично, польський правитель ставав членом імператорської сім’ї. Звичайно, це не давало йому можливості брати участь у внутрішньо імперських справах, але в майбутньому цю змогу могли б отримати його спадкоємці, та й сам Владислав міг на певний час отримати своєрідний імунітет від втручання у польські справи як німецьких графів, так і церковників.

Важливим у цьому контексті було й перенесення останків єпископа Станіслава до Кракова²⁸⁶. Таким чином князь хотів зміцнити статус Краківського єпископства, позаяк сам факт такого переносу означав, що єпископа Станіслава канонізують. Як відомо, місцезнаходження мощів святого підкріплювало статус церковного центру, а для польської Церкви у той час це було надзвичайно важливо.

Одночасно Владислав прагнув заручитись і підтримкою самих німецьких церковників. Ще з часів княгині Рихези, дружини Мешка II та матері Казимира I, були поширені фундації не лише польським, але й німецьким монастирям, тим більше пожалування бенедиктинцям²⁸⁷. Тому в цьому контексті можна розглядати і пожалування Владислава Бамберзькому собору, зроблене між 1087 та 1092 рр.²⁸⁸. У документі йдеться, що кошти розміром у два злоті можуть використовуватись лише на потреби єпархії²⁸⁹, а відповідальними за це є бамберзький

²⁸⁶ 1088. *Sacrum corpus beati Stanuslai Lambertus episcopus et canonici Cracovienses transtulcrunt ad ecclesias maiorem cum debita reverencia de Rupella et de ecclesia protune sancti.* – Michaelus Rocznik. *Kapitulny Krakowski.* – S. 798.

²⁸⁷ Derwich M. *Najstarsze klasztory na ziemiach polskich...* – S. 220–221; Labuda G. *Szkice historyczne jedenastego wieku...* – S. 28–29.

²⁸⁸ Dobocz J. *Monarchia i możni...* – S. 159.

²⁸⁹ *ea uidelicet ratione, ut nulla cogente necessitate eedem cruces ab eadem ecclesia nec ab episcopo nec ab aliquo umquam auferantur, sed ad honorem eiusdem ecclesie et in testimonium mee oblationis reseruentur.* – Dokument Władysława Hermana dla kościoła w Bambergu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chomikuj.pl/julpiech/Dokumenty/PALEOGRAFIA/Dokument+W*c5*82ady*s*c5*82awa+Hermana+dla+ko*c5*9bcio*c5*82a+w+Bambergu,1192459428.doc.

єпископ Руперт та інші місцеві каноніки²⁹⁰. Таким чином, Владислав прагнув повернути на свій бік німецьких каноніків, тим більше, що Бамберзький собор був одним із семи імперських соборів.

90-ті роки XI ст. були позначені спробами Владислава вирішити “поморське питання” (остаточно приєднати та християнізувати Помор’я). Воно є одним з ключових у відносинах між польськими та німецькими церковними структурами. Однак ці війни не були надто вдалимими. У 1090 р. польські війська розбили поморян, однак не змогли утримати контроль над краєм²⁹¹. У 1091 р. поляки знов увійшли в Помор’я, однак битва на річці Нотець не принесла перемоги жодній стороні²⁹². Так само безуспішною була облога фортеці Накло, в якій брали участь і чеські воїни²⁹³. Галл Анонім вказував, що “так у поморян потроху зміцнювалося свідомість своєї переваги над поляками, і вони заслужили бути знищеними сином Марса”²⁹⁴. Ці невдачі послаблювали авторитет князя як всередині країни, так і на міжнародній арені. Проте, цими, хоч і не вдалимими походами до певного часу тримались більш-менш гармонійні відносини з Імперією та особливо – з німецькими церковними установами, для яких християнізація Помор’я залишалась однією з головних цілей.

Отже, польсько-німецькі церковні відносини розвивались доволі гармонійно. Ні Польща, ні Імперія не були зацікавлені у конфлікті. Аналогічно й німецькі церковні організації прагнули мирного життя, особливо після конфлікту з Римом. У цей самий період досяг апогею вплив на державні справи палацового

²⁹⁰ *interpellante G[umpone] nuncio fratrum et domini Rotperti eiusdem loci VII episcopi, reddiderim per manvs Eberhardi et Henrici episcoporum, eiusdem Babenbergensis ecclesie fratrum.* – Ibidem.

²⁹¹ *Galla kronika.* – S. 429–430.

²⁹² Як пише Галл Анонім, це було пов’язано з тим, що поляки не дочекавшись завершення посту вирушили в похід: *Quod flagellum Deus, ut credimus, omnipotens in transgressoribus observantiae quadregesimalis ad correctionem exercuit, sicut quibusdam postea de ipso liberatis periculo revelavit.* – *Galla kronika.* – S. 429–430.

²⁹³ *Itemque de Bohemia tribus aciebus In auxilium evucatis, Pomoraniam invadit Wladislavus circa sancti solemnia Michaelis.* – Ibidem.

²⁹⁴ *Sicque Pomorani contra Poloniam paulatim in superbia sunt erecti, per puerum Martis, quem chalamo pingimus, extirpandi.* – Ibidem.

комеса Сецеха (Галл Анонім зазначав про нього, як про розумного політика²⁹⁵), який, фактично, узурпував владу в Польщі

У характеризований період князівська влада намагалася проводити політику гармонізації польсько-німецьких церковних відносин. Вони проходили під знаком конфлікту Імперії та папства, а також спроб реалізації поморської політики Польщі. Тому можна спостерігати відсутність конфліктів між Імперією та Польщею, а також їхню співпрацю щодо Помор'я. Сторони наближались до вирішення ключового питання – статусу та підпорядкування польських єпархій.

POLISH-GERMAN CHURCH RELATIONS IN THE SECOND HALF OF XI-th CENTURY

Oleh MAHDYCH

The Taras Shevchenko National University of Kyiv

Article shows relations between Polish and German church structures in the second half of XI-th century. Through the prism of political life in Poland and poloi history and German states and the processes of Christianization of Slavic lands given to attempt to define the development of Polish-German relations church in this period. Special attention is paid to the the period of government polish prince Wladyslaw Herman and the role of the Polish Church in aggravating the conflict for investiture in the 80 y. XI-th century. Also defined and signs of stabilization interstate relations in this period and is considered, that Pomeranian wars in 90-th XI-th century become means of improving relations between Polish and German church institutions.

Keywords: Congress of Gniezno, Gall Anonim, Bishopric of Gniezno, Archbishopric of Magdeburg, Gregory VII, investiture, Wladyslaw Herman, princess Judith.

²⁹⁵ Eo tempore Setheus palatinus comes, vir sapiens, nobili set formosus erat, sed avaritia exrecalus, multa crudelia et inporlabilia excrcibat. Alios scilicet vili occasione transvendebat, alios de patria propellebat, ignohiles vero nobilibus praeponerat. – Galla kronika. – S. 431.

ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В ЛАТИНО-ЄРУСАЛИМСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ (1099–1187)

Олег ДРУЗДЄВ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

У статті зроблена спроба узагальнити та реконструювати історію християнської Церкви обох обрядів в Латино-Єрусалимському королівстві. Спираючись на наявні дані зроблено висновки стосовно основоположних проблем церковної історії хрестоносного королівства.

Ключові слова: Єрусалимське королівство, хрестоносці, Церква, Візантія, Урбан II, Алексій I Комнін, унія.

Історію Єрусалимського королівства та хрестових походів загалом не можливо уявити без розгляду церковних аспектів, які мали свою нішу в ідейних мотивах походів та існуванні королівства загалом. Як відомо, однією з причин хрестових походів було бажання Римської курії поширити свій вплив на Схід (під яким розуміли в першу чергу Візантію, а тоді вже й Святу Землю)²⁹⁶. Підтримуючи релігійний запал перших хрестоносців, папа відправляв своїх легатів у похід разом з військами, з метою проконтролювати (а часто з допомогою військ хрестоносців і встановити) владу Католицької Церкви на завойованих землях. Більшість істориків сходяться на думці, що хрестові походи були одним із заходів папи, яким він хотів схилити Східну Церкву до унії²⁹⁷. Існують дані, згідно яких навіть візантійський імператор у своєму посланні на Захід про допомогу, за кілька років до початку походу, обіцяв в обмін на звільнення від загрози привести Церкву до єдності з Римом²⁹⁸. Та це виявилось не так просто. Якщо до хрестових походів, не зважаючи на формальний розкол, контакти між обома

²⁹⁶ Заборов М. А. Византийская политика папства и начало крестовых походов / М. А. Заборов // Средние Века. – Москва, 1959. – Вып. XIV. – С. 27–48.

²⁹⁷ Krey A. C. The Crusade and the Eastern Churches / August C. Krey // The Crusades. Motives and Achievements. – Boston, 1964. – P. 12.

²⁹⁸ Успенский Ф. История крестовых походов / Федор Успенский. – Москва, 2005. – С. 20.

Церквами зберігались, то початок походів заклав основи взаємної неприязні.

Як зазначають дослідники Візантії цього періоду, перед багатьма мешканцями імперії постало питання: “Чи є латиняни братами-християнами?”. І коли зважити на ті грабежі, до яких вдалися хрестоносці (особливо учасники походу бідноти), то це питання було цілком логічне²⁹⁹. Тим не менше, не зважаючи на певні непорозуміння, відкритого конфлікту на церковній основі не було. Ба більше, вожді походу склали присягу імператору³⁰⁰. Ще на соборі у Клермоні папа Урбан II, виступаючи перед присутніми, обґрунтовував потребу походу не тільки потребою звільнення Гробу Господнього, а й потребою захисту християн Сходу. Як пише Ордерік Віталій: “Після цього він [папа], із сльозами на очах, розповів про все своє горе через важке становище християн Сходу”³⁰¹. Фактично, цим глава Римської Церкви обґрунтував потребу допомоги Східній Церкві, яка перебувала під тиском турків-сельджуків³⁰². Така політика не була чимось дивним для того часу, позаяк Урбан II, як і деякі інші вищі церковні чини, мали абсолютно налагоджений та активний контакт із Візантією в особі її імператора. Зокрема, збереглося листування в достатньо дружніх тонах між візантійським імператором Алексієм I, з однієї сторони, та папою і абатом монастиря Монте-Кассіно, з другої. Такі активні контакти вели, як зазначають деякі дослідники, до питання воз'єднання обох Церков, однак реалії самого хрестового походу показали неможливість реалізації цього задуму³⁰³.

Часто в літературі, присвяченій хрестовим походам, можна зустріти твердження, що хрестоносці ще перед захопленням

²⁹⁹ Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV века / А. Лебедев. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 11.

³⁰⁰ Бойчук Б. Бозмунд де Тарент. Князь Антиохии / Б. Бойчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://templars.info/cross_and_demilune/index.php?id=great_people&great_people=Bohemond_I_Prince_of_Antioch.

³⁰¹ Ордерик Виталий. Постановления Клермонского собора // История средних веков. Крестовые походы / сост. М. Стасюлевич. – Москва, 2001. – С. 65.

³⁰² Dunclaf F. The Pope's Plan for Crusade / Frederic Dunclaf // The Crusades. Motives and Achievements / ed. by James A. Bruntage. – Boston, 1964. – P. 22.

³⁰³ Krey A. C. The Crusade and the Eastern Churches... – P. 13.

Єрусалима постановили ставити латинських прелатів на кафедри захоплених міст³⁰⁴. Однак це не зовсім так. "Латиняни" (за характеристикою обряду) в більшості випадків лояльно ставились до грецького кліру, а католицькі єпископи були возведені на кафедри лише в містах, які покинули православний клір. Так, наприклад, єпископ Альбари в 1085 р. покинув кафедру, яку, після взяття міста, зайняв Петро Нарбонський. Загалом, якщо говорити про міжконфесійні відносини в період початку хрестових походів, можна з впевненістю твердити, що вони мали досить лояльний характер. Православне духовенство не утискалось у правах, адже, як зазначає Жан Рішар, "не було сенсу виганяти православних священиків, які часто були лояльні до Римської Церкви"³⁰⁵.

Єрусалимський патріархат до приходу хрестоносців був у затяжній кризі. Після піднесення в 451 р., коли єпископ Ювенал домігся незалежності від свого митрополита та патріарха Антіохійського, що дало поштовх до розширення кордонів Єрусалимського патріархату, прийшов занепад, викликаний зовнішнім вторгненням. У ході арабського наступу кількість підпорядкованих Єрусалиму єпископств звелась до мінімуму. Так, станом на 808 р. згадуються лише єпископства Тіверіади, Мон-Фавора, Севастії та Наблуса³⁰⁶. Приблизно в такому ж стані застали патріархат і франки.

Прибувши в Палестину, європейські завойовники не знайшли грецького (православного) патріарха: останній патріарх Симеон утік на Кіпр, де й помер, залишивши кафедральне місце вакантним (цим скористались хрестоносці, поставивши на це місце свою людину). Таким чином, створились усі умови для утворення та існування латинської Церкви на Сході. Говорячи про устрій Церкви на нових землях, треба зазначити, що, незважаючи на лояльність нових духовних провідників до старих порядків, зокрема, до кордонів церковних

³⁰⁴ Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. – Смоленск, 2005. – С. 298.

³⁰⁵ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / Жан Ришар. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 118.

³⁰⁶ Заборов М. А. Папство и крестовые походы / М. А. Заборов. – Москва, 1960. – С. 112.

провінцій, усе-таки були внесені певні зміни. Так, наприклад, Палестина мала за митрополію Скіфополіс (Бейсан), однак хрестоносці, зважаючи на його не вигідне географічне розташування, вирішили підпорядкувати Палестину абату Мон-Фавора. Це було підтвержено 29 липня 1103 р., коли папа Пасхалій II узаконив перетворення Мон-Фавора в архієпископство, підпорядкувавши йому ще й Тіверіаду та Галілею³⁰⁷. Щоправда, цей устрій довго не протримався, позаяк згодом було відновлено єпископство Назаретське.

У 1128 р. Гійом Назаретський домігся перенесення єпископської кафедри із Скіфополіса в Назарет та підпорядкування вікарного єпископства Тіверіади. Цезарійську митрополію було відновлено одразу після взяття міста у 1101 р. Стосовно Єрусалимської церковної провінції, то з 1099 р. її вікарним єпископством стала Лідда. До неї також входило кілька давніх єпархій, яким залишили автономію (Наблуса, Акри, Єрихона), але підпорядкували патріаршому престолу. Віфлієм, який до того був пріорством, через своє сакральне значення (місце народження Спасителя) став єпископством на чолі з Арнульфом де Мартоном. Утворення цього єпископства було незаконним, тому король Балдуїн I (1100-1118) домігся узаконення цього кроку від папи, перенісши до Віфлієму єпископську кафедру Аскалона, втраченого у 1110 р.³⁰⁸. З огляду на важливість пріорства Хеврона, в 1168 р. його зробили вікарним єпископством Єрусалима. У той самий час було назначено архієпископа в Крак-де-Моаб (давнє місто Петру). Ним став митрополит Геррі, який прийняв титул "Першого латинського архієпископа Петри"³⁰⁹. У 1168 р. було також відновлено єпископство в Яффі. Остаточне формування території Єрусалимського церковного патріархату (до мусульманського відвоювання захоплених хрестоносцями земель) відбулось у 1124 р. Так, у результаті конфлікту між Антіохійським та Єрусалимським патріархатами за приєднані до королівства землі (в результаті успішних походів 1104-1124 рр., було взято Акру, Бейрут, Сідон і Тір, які колись

³⁰⁷ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство... – С. 119.

³⁰⁸ Там же.

³⁰⁹ Там же.

належали до Антіохійської кафедри), папа Пасхалій II повернув всі захоплені землі з підпорядкування Єрусалиму до Антіохії. Таким чином, повний перелік латинських вікарних єпископств Єрусалимського патріархату включав у себе п'ять архієпископств (Тіра, Назарета, Цезареї, Крака та Босри) та вісім єпископств.

Важливим чинником формування церковної структури, а також феодалізації Церкви був принцип підпорядкування одному єпископу кількох єпископств, що приносило значні прибутки. Важливо відзначити, що Церква виступала не лише як духовна структура, а і як важливий політичний чинник, та мала значний вплив на політику і становище королівства. Доказом цього є те, що вже після взяття Єрусалима 15 липня 1099 р. розгорнулась активна боротьба не лише за патріарший престол, а й за керівництво новоствореною державою. Так, Вільгельм Тірський зазначав: “Кілька осіб з духовенства, проникнуті гординою, зішлись разом і оголосили князям, котрі засідали окремо, що мають їм децю сказати”. Допущені до зібрання, вони сказали: “Духовенству оголошено, що ви зібралися тут, щоб обрати королем одного з-поміж себе. Ми визнаємо, що ваш намір добрий і святий, але він вимагає великої обачності, якщо ви захочете виконати його належно. Немає сумніву, що все духовне стоїть вище, ніж світське, а те, що вище, повинне і стояти попереду”³¹⁰. Цей уривок ілюструє прагнення духовенства створити державу, де головою був би не світський вождь, а саме духовний. Треба сказати, що боротьба за патріарший престол в Єрусалимі відбувалась доволі активно, тому перші роки характеризує нестабільність у церковному житті королівства. Так, переможця у боротьбі за престол Арнульфа де Роола папа Пасхалій II не визнав. У 1100 р. легат Даїмберт Пізанський, за підтримки Боемунда та Балдуїна Едеського, скинув Арнульфа з престолу і сам був “обраний” патріархом Єрусалима (виступав у ролі духовного сюзерена всієї Сирії, що означало остаточну перемогу Єрусалимської кафедри в боротьбі за першість з Антіохією).

³¹⁰ Вильгельм Тирский о правление Готфрида Бульонского // История средних веков. Крестовые походы / сост. М. Стасюлевич. – Москва, 2001. – С. 209.

Політична недалекоглядність Даїмберта привела його до краху. Будучи яскравим прихильником концепції вищості духовної влади над світською, він висунув вимогу Готфріду Бульонському віддати йому Єрусалим та Яффу. Діамберт брав активну участь у конфлікті між єпископом Пізи та Балдуїном I (який послаблював обидві сторони), налаштував проти себе духовенство на чолі з Арнульфом де Роолом та Робертом Ліддським, які в союзі з королем та Святим Престолом на соборі 1102 р. в Єрусалимі скинули його з престолу, конфіскувавши статки³¹¹. Опісля цього “союзники” обрали його наступником Евремара (1102–1108), який не був визнаний папським легатом Гібеліном де Сабраном, що зайняв престол і утримував його аж до своєї смерті у 1112 р. Смерть Гібеліна відкрила дорогу до престолу Арнульфу де Роолу, який правив у 1112–1118 рр. Його правління мало двоякий характер. З одного боку, стабілізувалися відносини з королівською владою. Так, саме він, незважаючи на незаконне розірвання шлюбу з королевою Ардою, дозволив Балдуїну I одружитись з Аделаїдою Сицилійською. З іншого, – часто зловживав своїми повноваженнями і в 1115 р. був скинутий з престолу папським легатом Беренгарієм за симмонію (Арнульф віддав Єрихон племінниці Еммі в придане)³¹². У 1116 р. він домогся поновлення в Римі, однак 1118 р. помер. Його наступник – Гормонд де Пікіньї (1118–1128) управляв королівством під час полону Балдуїна де Бурга (1123–1124 рр., спільно з Євстахієм Граньє та Гійомом де Бюром), доки не помер під час облоги Бельхакама. Правління Еда Шартського характеризувалось продовженням політики Даїмберта стосовно Яффи та Єрусалима. Правління Гільйома Месінського Фульхерія Ангулемського та Аморі де Неля характеризувались стабілізацією відносин із королівською владою. Його наступник – Іраклій (1180–1191) не відзначався особливою набожністю. Він був обраний Балдуїном IV під тиском своєї (Балдуїнової) матері Агнеси де Куртене Едеської, і навіть мав офіційну коханку³¹³. З цього ми можемо зробити

³¹¹ Мишо Ж. История крестовых походов / Жозеф Мишо. – Москва, 2001. – С. 43.

³¹² Перну Р. Крестоносцы / Режин Перну. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 125.

³¹³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство... – С. 125.

висновок, що становище Церкви в цей періоді було достатньо хитким, враховуючи відсутність керівника, котрий виконував би роль лідера духовної організації, яка мала виступати в якості морально-ідеологічної опори франкського (латинського) населення Леванту. Церква скоріше виступала політичною структурою та однією з ланок у феодальній ієрархії суспільства.

Умови для формування Церкви як феодальної ланки прийшлого з Європи суспільства Леванту, були винятково сприятливі. Церква отримала земельні наділи та майно колишнього грецького кліру. Внутрішня організація церковних володінь, яка опиралася на середньовічне уявлення європейців про те, що єпископ повинен отримувати значні доходи й не міг бути рівний з простим абатом, призвела до збагачення єпископату, який отримував контроль одразу над кількома єпархіями. До того ж, Церква отримувала значні прибутки від дарунків королів і приватних осіб. Не можна не згадати й про церковну десятину, яка стала предметом суперечок між королем і кліром (остаточно король відмовився від неї лише на соборі в Наблусі в 1120 р.)³¹⁴. Такі значні прибутки змусили королівську владу накласти обмеження на змогу передачі земельних володінь від світської особи до духовної. Так, у “Книзі короля” заборонялось дарувати Церкві замок, а також у разі продажу феода, він не міг бути проданий ні Церкві, ні релігійному ордену. У випадку, якщо благородна дама йшла до монастиря, їй дозволялось його покинути на час, упродовж якого вона мала передати спадок найближчому родичеві, який “був у миру”³¹⁵. Розпоряджалась вона лише майном, яке не стосувалось її феода, і могло бути продане короні за гроші, які йшли монастирю.

Варто згадати і про існування власного суду для Церкви – т. зв. “курії Церкви”, де розглядались злочини, скоєні кліриками, справи про єресі, чаклунство тощо. Однак церковний суд не мав відношення до виконання смертних вироків: засудженого до смерті передавали світській владі, яка й виконувала вирок³¹⁶.

³¹⁴ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство... – С. 125.

³¹⁵ Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – Москва, 1980. – С. 137.

³¹⁶ Перну Р. Крестоносцы... – С. 126.

У відношеннях із королівською владою ми спостерігаємо двозначність. З одного боку, Єрусалимський патріарх вважався патроном усієї держави та помазував короля на правління (без цього влада монарха не вважалась легітимною). З іншого, король мав право контролю за обранням вищих церковних чинів, починаючи із самого патріарха: *de-facto*, він особисто призначав його з претендентів, висунутих каноніками Гробу Господнього. Також король, у період міжпатріашерства, здійснював контроль над єпископствами, тобто заміняв посаду патріарха³¹⁷. Таким чином, забезпечувався паритет сил у королівстві.

Як частина “феодальної драбини” королівства, яке постійно перебувало у стані війни із сусідами, Церква була зобов’язана постачати до королівського війська загони солдат. Патріарх мав виставити 500 воїнів (така ж кількість покладалась і на Церкву Гробу Господнього), з церков Вифлеєма та Лідди – 200, архієпископства Тіра, Назарета та Цезареї – по 150, єпископства Тіверіади та Севастії – по 100, Мон-Фавор – 100, єпископства Сент-Авраама та Сідона – по 50, Олів’єр, Тампль та Латін – по 50, Йосафатське та Сіонське абатства – по 150 воїнів. Таким чином, духовенство займало своє місце у феодальній драбині, подібно як і у Франції, де церковні землі напряму залежали від короля і певною мірою були продовженням його домену. Деякі з цих земель були справжніми сеньйоріями. Так, наприклад, в єпископствах Лідди та Назарету були власні васали та навіть власний “двір і монета”³¹⁸.

З цього можна робити певні висновки про роль та значимість Церкви у феодальній структурі тогочасного суспільства, яка була достатньо значною, позаяк Церква вступала у суперечки із світськими феодалами. Показовим випадком на підтвердження цієї тези є ситуація, яка склалась при взятті Тіра: ще до захоплення міста його архієпископом був призначений клірик Ед, який через свій старечий вік помер ще до взяття Тіра. Ця смерть, а також відсутність його наступника (ним лише у 1129 р. став Гільйом І) дали можливість світським особам розграбувати майно Церкви міста, що в майбутньому стало приводом до

³¹⁷ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство... – С. 126.

³¹⁸ Мишо Г. История крестовых походов... – С. 45.

суперечки за повернення награваного³¹⁹. Однак у цьому питанні важко погодитись із думкою радянської школи, представленою працями Михайла Заборова, який стверджує, що конфлікт між Церквою і феодалами переріс у справжні зіткнення³²⁰. Свідчень про серйозний конфлікт між Церквою та феодалами нами не знайдено, тому ми притримуємось думки європейських учених (Жан Рішар, Бернгард Куглер та ін.), які не схильні абсолютизувати такі конфлікти. Єпископи та абати часто демонстрували свою відвагу в бою. Так, наприклад, Евремар Цезарейський у битві при Тел Даніті ніс Істинний Хрест, який вважали охоронцем хрестоносців.

Крім “мирської функції”, Церква виконувала і свої прямі обов’язки, займаючись богослужінням та євангелізацією населення. Як зазначає М. Заборов, “для зміцнення свого становища франки, поряд з мечем, використовували і релігію”³²¹.

Тобто, характеризуючи становище Церкви в королівстві, зазначимо, що вона була на вершині феодальної драбини, користувалась низкою привілеїв, які дозволили їй стати великим землевласником, а відтак – напряду впливати на політику та становище королівства загалом. Зважаючи на внутрішню нестабільність королівства, саме Церква була консолідуючим чинником для хрестоносців у Леванті, довгий час утримуючи хрестоносне королівство в єдності і ставши одним із важливих чинників його існування. Міжконфесійних конфліктів не було, позаяк Східна Церква не могла скласти конкуренцію Латинській стосовно впливу чи в будь-яких інших моментах.

³¹⁹ Рішар Ж. Латино-Иерусалимское королевство... – С. 127.

³²⁰ Заборов М. А. Папство и крестовые походы... – С. 114.

³²¹ Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке... – С. 137.

THE CHURCH AFFAIRS OF THE LATIN KINGDOM OF JERUSALEM (1099–1187)

Oleh DRUZDIEV

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies.
National Academy of Science of Ukraine*

In the article is represented an attempt to generalize and reconstruct the history of the Christian Church of both rites in the Latin Kingdom of Jerusalem. Provided with the general overview of the events that occurred at a time when it happened. Identified several basic issues which determined the Church's situation in the Kingdom. On the bases of available data, the general conclusions were made on the key issues of Church history of Crusaders Kingdom.

Keywords: Kingdom of Jerusalem, Crusaders, Church, Byzantium, Urban II, Alexius I Comnenus.

ДО ПИТАННЯ ЗАСНУВАННЯ ОРДЕНУ ТАМПЛІЕРІВ

Сергій ГУМЕННИЙ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

У статті порушено питання виникнення духовно-лицарського Ордену тамплієрів та пов'язаних із ним стереотипів суспільної свідомості. Особливу увагу звернено на початковий період існування "бідних лицарів", процес офіційного визнання та затвердження статуту Ордену.

Ключові слова: духовно-лицарські ордени, Орден тамплієрів, "бідні лицарі", хрестові походи, статут Ордену.

Орден тамплієрів (Pauperum Commilitonum Christi Templique Solamoniaci) або "бідних лицарів Храму Соломона" – одне з тих явищ історичного минулого, яке користувалося посиленою увагою як сучасників, так і поколінь після його зникнення. Популярність тамплієрів, як це часто трапляється, зіграла з ними поганий жарт, створивши поле для псевдонаукових домислів та "графоманства". Сформований традицією романтизму початку ХІХ ст. стереотипний образ тамплієра-негідника, завдяки творам Вальтера Скотта "Талісман" та "Айвенго"³²², утвердився в суспільній свідомості. У той же час, сучасна художня література та кіноіндустрія активно продукують персонаж "тамплієра-мудреця", який таємно править світом. Прикладом використання цього образу є бестселер Дена Брауна "Код да Вінчі"³²³.

Метою пропонованої статті є виявлення у великому обсязі наукової та популярної літератури, присвяченої тамплієрам, певних суперечностей, та сучасний, базований на застосуванні комплексу загальнонаукових та власне історичних методів наукового пізнання, аналіз раннього етапу історії Ордену. Актуальність проблеми полягає в тому, що дослідження

³²² Скотт В. Айвенго / Вальтер Скотт. – Харків, 2010. – 248 с.

³²³ Браун Д. Код Да Вінчі / Ден Браун. – Харків, 2003. – 482 с.

виникнення Ордену тамплієрів сприяє уточненню образу Середньовіччя й подоланню стереотипів його сприйняття.

Почнемо з того, що суперечливим є навіть час заснування Ордену. Найбільш поширеною, хрестоматійною датою його створення вважається 1118 р. Проте в книзі придворного хроніста єрусалимських королів Бодуена I та Бодуена II Фульхерія Шартрського (*Fulcher of Chartres*) “Діяння франкських мандрівників, які вирушили на завоювання Єрусалиму 1095–1127” (“*Gesta peregrinantium Francorum cum armis Hierusalem pergentium 1095–1127*”) про лицарів храму не згадано, хоча цей автор вирізняється доволі докладним описом подій³²⁴. Розповідь хроніста уривається на 1127 р., відзначеному збільшенням чисельності щурів, які переносили хвороби та становили небезпеку для населення й господарства Єрусалима. Чому ж хроніст не згадує про заснування військово-чернечого Ордену? Можливо, що тоді це була ще малочисельна група лицарів, які оселились на руїнах колишнього храму царя Соломона (релігійний комплекс Ал-Харам аш-Шаріф), не становили значної військової сили та не могли претендувати на ключову роль у житті Палестини чи Європи³²⁵.

Першу згадку про “лицарів Храму” містить “Історія діянь у заморських землях” (“*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*”) архієпископа Гійома (Вільгельма) Тірського. Він повідомляє про прибуття у 1118 р. лицарів із Шампані на чолі з Гуго де Пейном (Пайєном) (*Hugues de Payns / Payens*): “...дев'ять років вони носили світське вбрання, яке давав їм народ... У їх дев'ятий рік, коли у Франції був собор у Труа, про який ми знаємо, що на ньому були присутні архієпископи Реймський і Санський зі своїм духовництвом, єпископ Альбано (*Albano*), легат апостольського престолу... вони отримали за розпорядженням папи Гонорія (*Honorius*) та патріарха Єрусалимського Стефана (*Stephen*) статут і певне вбрання, лише

³²⁴ Фульхерий Шартрский. Иерусалимская история (деяния франков, совершивших паломничество в Иерусалим) ; [пер. А. Слезкин]. – Париж, 1866. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Fulch/text.phtml?id=4452>.

³²⁵ Хилленбранд К. Крестовые походы. Взгляд с Востока: мусульманская перспектива / Кэрол Хилленбранд. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 300–302.

біле... при папі Євгенії (Eugene) вони почали на своїх плащах носити хрести з червоної тканини щоб відрізнитися від решти”³²⁶. Отже, в уривку є свідчення про офіційне затвердження папою чернечо-лицарського Ордену, яке відбулось на Церковному соборі у м. Труа в 1128 р.

Тепер повернемося до хроніки Фульхерія Шартрського, якому приписують ледь чи не навмисне замовчування створення Ордену. Цьому є логічне пояснення: хроніка уривається на 1127 р., в той час як офіційне створення Ордену відбулось 1128 р. Отже, автор “Діань франків” просто не дожив до того часу, коли прибулі з Франції пілігрими отримали визнання Церкви та стали на захист Святої Землі.

Причини заснування Ордену також викликають гострі наукові дискусії. Загальновизнаним, підручковим є пояснення виникнення Ордену тамплієрів з потреб захисту завоювань хрестоносців на Сході³²⁷. Проте цю гіпотезу не слід вважати безальтернативною чи остаточною. Наприклад, французький історик Маріон Мельвіль, звертаючись до праці єпископа Жака де Вітрі, акцентує на дещо відмінних причинах виникнення тамплієрів на теренах Утремера³²⁸: “І в той час, як все на світі, стани багаті і бідні, дівчата та хлопці, старі й діти поспішали до Єрусалима, щоб відвідати святі місця, розбійники і злодії наповнили дороги і захоплювали паломників, грабуючи безліч і вбиваючи багатьох з них”³²⁹.

Цілком очевидно, що причини виникнення Ордену ґрунтуються на потребах захистити інтереси європейців на Близькому Сході, де хрестоносці перебували в оточенні більш чисельного мусульманського населення. Спочатку, коли Орден

³²⁶ Вильгельм (Гийом) Тирский. История деяний в заморских землях ; [пер. Г. Росси]. – Москва, 1970. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Giiom_Tir/otryvok1.phtml?id=345.

³²⁷ Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – Москва, 1980. – 320 с.; Medium aevum: Середні віки / за ред. Л. Войтовича. – Львів, 2010. – 502 с.

³²⁸ Утремер (від французького “outré-mer” – заморське володіння) – загальна назва держав, створених хрестоносцями на землях Палестини (Леванту) у XII ст.: графств Едесса й Тріполі, князівства Антіохійського та Єрусалимського королівства.

³²⁹ Мельвіль М. История ордена тамплиеров / Марион Мальвиль. – Москва, 2006. – С. 12.

був малочисельним та недостатньо сильним, у його можливостях була оборона прочан, котрі приїздили на Святу Землю. Згодом, коли тамплієри зміцніли як військова організація та збільшилися чисельно, вони змогли стати на захист завойованих держав хрестоносців.

Утім навіть символічна “бідність” тамплієрів є до певної міри сумнівною. Зокрема, можна звернути увагу на дискусії стосовно символіки герба Ордену. Ним стало зображення двох озброєних лицарів, котрі їдуть на одному коні. Більшість дослідників вважає, що два лицарі на одному коні символізують двоїсту природу тамплієра – лицар і чернець. Проте, з легкої руки В. Скотта, поширилась інша версія: два лицарі на одному коні символізують бідність та смиренність, обітницю яких давав тамплієр³³⁰. Знаками Ордену тамплієрів були також білий плащ-мантия для лицарів і коричневий для сержантів (пажів, зброносців) із червоним восьмиконечним хрестом. Прапор являв собою чорно-біле полотнище (Босеан) з девізом “Non nobis Domine” (початковими словами дев’ятого вірша 113-го псалма “Не нам, Господи, не нам, а імені Твоєму славу дай”: “Non nobis, non nobis, Domine, sed nomini Tuo da gloriam”)³³¹.

Місцем формування Ордену став пагорб у Єрусалимі, де ще збереглися руїни та підземелля Храму юдейського царя Соломона (961–922 рр. до н. е.), існували мечеті Купол Скелі³³² та аль-Акса³³³. Чернець Йоханус із Бюрцбурга побував там після собору в Труа, залишивши таке свідчення: “...від полуденної лінії праворуч розташований палац, кажуть, побудований для Соломона. У цьому палаці, або домі, можна побачити стайню настільки дивовижної місткості й настільки велику, що в ній може розміститися більше двох тисяч коней або півтори тисячі верблюдів”. Із “стаєнь Соломонових”, як іменує руїни храму чернець-пілігрим Теодорик, розпочалась історія “бідних

³³⁰ Скотт В. Айвенго... – 248 с.

³³¹ Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – 368 с.

³³² Саме цю святиню у 1099 р. увінчано хрестом та названо Храмом Господнім (Templum Domini), позаяк Храм Гробу Господнього поруйновано у 1009 р. фатимідським халіфом аль-Хакімом.

³³³ Хилленбранд К. Крестовые походы... – С. 300–302.

лицарів”, першим керівником яких став магістр Гуго де Пейн (Пайен)³³⁴.

Дуже швидко новостворений орден розрісся з групки, що складалась лише з дев'яти чоловік та їхніх зброєносців, до чітко структурованої організації, яка охопила своєю діяльністю усю Європу й Близький Схід, контролювала і проводила фінансові операції, перекази коштів через широку мережу власних замків. Існує навіть версія появи назви Ордену від одного з них – фортеці Тамплє у Парижі³³⁵. Тамплє був збудований у столиці Франції в 1240 р.. Згодом він став місцем ув'язнення короля Людовіка XVI і його дружини Марії-Антуанетти, тут загинув Людовик XVII – син французького короля, який прожив лише десять років, проте встиг отримати порядкове династичне означення. Тож колишня паризька резиденція тамплієрів згодом стала символом перемоги революції над королівською владою у Франції й тому мала бути знищена за наказом Наполеона I у 1808–1810 рр. Нині на її місці розташована однойменна станція метро. Від фортеці ж залишилися лише важкі двері, що зберігаються у Венсені³³⁶.

Із фортецею тамплієрів у Парижі та банківськими операціями “бідних лицарів” пов'язана трагічна розв'язка, яка настала для Ордену. У п'ятницю 13 жовтня 1307 р. король Франції Філіпп IV Красивий, за участі папи Климента V, котрий перебував у Авіньйоні, здійснив арешти своїх кредиторів – тамплієрів. У 1314 р. останнього магістра Ордену Жака да Моле було спалено за звинуваченням в ересі³³⁷. Трагічна доля “бідного воїнства Христового” лише посилює зацікавлення до його справжньої історії, але й сприяла вкоріненню вигадок, які певною мірою спотворили первинний образ тамплієра³³⁸.

Варто звернути увагу й на статут Ордену, що був затверджений на церковному соборі в Труа за активної участі

³³⁴ Medium aevum... – С. 229.

³³⁵ Иванова О. Загадки истории. Факты. Открытия. Люди / Ольга Иванова. – Харьков, 2013. – С. 643–648.

³³⁶ Заборовский Э. Тайна казны тамплиеров / Эдуард Заборовский // Вокруг Света. – 2007. – № 5. – С. 118–128.

³³⁷ Medium aevum... – С. 249–250.

³³⁸ Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке... – 320 с.; Вага Ф. Тамплиеры: история и легенды / Фауст Вага. – Москва, 2007. – 128 с.

цистеріанського ченця Бернарда Клервоського (1090–1153) – святого, автора “Похвали новому лицарству”³³⁹. У свої двадцять три роки, в 1113 р., він був призначений абатом монастиря Клерво, поблизу Лангра, на землях, подарованих ченцям-цистеріанцям графом Тібо де Шампанським, який стояв біля витоків Ордену тамплієрів та був особистим товаришем, родичем Гуго де Пейна. Дружба св. Бернарда і графа Тібо була досить міцною. Але, тим не менше, вона не заважала графу Шампані сприяти діяльності філософа-номіналіста П’єра Абеляра³⁴⁰. Найвідомішою рисою його філософської позиції було звернення до розуму як провідного інструменту й критерію в пошуках істини. Саме св. Бернард був ініціатором засудження П’єра Абеляра та Арнольда Брешианського (прихильника бідності Церкви ранньохристиянського періоду) на церковному соборі у 1140 р.³⁴¹. Той факт, що Тібо де Шампанський підтримував контакти з обома таборами схоластичної науки свідчив, як мінімум, про високі інтелектуальні якості графа. Проте подібні ідеї у середовищі тамплієрів свідчили на користь наявності певної опозиційної налаштованості думок Ордену до папського престолу.

“Молитвами магістра Гуго де Пейна (Пейена), яким милістю Божою покладено початок вищезгаданого лицарства, ми зібралися в Труа з різних провінцій по той бік гір на свято святого Іларія в рік від Втілення Христового 1128, в дев’яту річницю виникнення вищезгаданого лицарства”, – писав у своїй хроніці французький єпископ Жак де Вітрі. Саме на нього посилається дослідниця Маріон Мельвіль, структуруючи положення, що містяться у Статуті Ордену. Латинська редакція статуту містить 72 статті з прологом і включає протокол Собору³⁴². Розглядаючи французьку редакцію статуту Ордену також бачимо, що він був доволі обширним і деталізував багато сторін життя ченців-лицарів.

³³⁹ Medium aevum... – С. 249–250.

³⁴⁰ Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – С. 9.

³⁴¹ Ратисбон М. Письма Бернара Клервоського против Петра (Пьера) Абеляра / Теодор Ратисбон ; [пер. Н. Сидоровой]. – Москва, 1959. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bernard.oneiros.ru>.

³⁴² Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – С. 16–19.

Вісім перших статей трактують виключно релігійні обов'язки братів: вони повинні з великим благочестям слухати Службу Божу; в разі смерті одного з братів буде відслужена меса за упокій його душі, й кожен з побратимів прочитає для нього сто разів "Отче наш"; упродовж сорока днів на місці покійного будуть годувати одного бідняка. Священики й клірики, які обслуговують Орден тимчасово, мають право на одяг і їжу, але нічого не отримують з пожертвувань, зроблених тампліерам. Більше того, братам було дозволено сидіти під час меси³⁴³. Ці статті підкреслювали вимогу благочестя членів Ордену, але разом з тим і зобов'язували до пошанування тамплієра в разі його смерті. Для лицаря-воїна це було важливо. Крім того, ці статті акцентували на організаційній єдності членів Ордену³⁴⁴.

Наступні одинадцять статей стосуються повсякденних правил та військових походів: брати здійснюють трапезу мовчки, слухаючи читання Святого Письма. М'ясо подається тільки два рази на тиждень, з подвійною порцією по неділях – для лицарів, у той час як зброєносці й сержанти (військові слуги) повинні задовольнятися звичайним раціоном. В інші дні меню містить дві-три страви з овочів або тіста, в п'ятницю – з риби. Брати дотримуються посту від дня Всіх Святих до Великодня, за винятком великих свят. Десяту частину свого хліба вони мають віддавати бідним. Після вечірні брати зберігають мовчання, за винятком випадків військової необхідності; ті ж, хто втомився, можуть обмежитися прочитанням тринадцять разів "Отче наш" у своєму ліжку замість того, щоб вставати до заутрені. Варто додати, що Орден мав власну капеланську службу³⁴⁵.

За статутом, регламентації підлягало також військове спорядження лицаря: кожен міг мати трьох коней і одного конюшого (зброєносця). Стремена й вудила були без позолоти або сріблення. Брати не могли мати жодної торби чи скрині із

³⁴³ Upton-Ward J. The Rule of Templars / Judith Upton-Ward ; [пер. с англ. П. Румянцева]. – Woodbridge, 1972. – Р. 1–8, 23, 29, 62–63.

³⁴⁴ Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – С. 16–19.

³⁴⁵ Забзалок Д. Історико-правові засади участі ордену госпітальєрів у хрестоносному русі / Дмитро Забзалок // Национальный юридический журнал: теория и практика. – Кишинев, 2014. – Февраль. – С. 36–40.

замком. Листи, адресовані їм, читалися в присутності магістра, що, можливо, пояснювалось високим рівнем неосвіченості у лавах “лицарів Храму”. В даних статтях відображено заходи, що сприяли укріпленню дисципліни серед лицарів та вели до збагачення організації, зростання впливів Ордену, а не окремих його членів³⁴⁶.

Уже через кілька десятиріч після утворення Ордену білі з червоним хрестом плащі храмовників стали вселяти жах на Сході й заздрість на Заході. Після собору в Труа “бідні лицарі” роз’їхалися Європою, відкриваючи відділення Ордену та приймаючи пожертвування для служби на Святій землі. Дари були різні: від мідної монети до величезних маєтків, якими наділили Орден королева Португалії, французький король та граф Барселонський. Король Альфонс I Арагонський у заповіті, складеному при облозі Бургоса (1131), обіцяв передати третину королівства тампліерам³⁴⁷. Саме з боротьбою проти маврів (арабів) на території Піренейського півострова пов’язані наступні десять років існування Ордену³⁴⁸.

З часу свого виникнення “Орден лицарів Храму”, часто завдяки затвердженню у Статуті суворості та відстороненості устрою свого життя, став жертвою напівміфічних домислів та відвертого перекручення фактів, яке сприяло формуванню стереотипного, таємничого образу тампліера. Сучасна історична наука на основі об’єктивного аналізу джерел намагається пролити світло на життя та діяльність “бідних лицарів”. Виконати покладене завдання вдається не завжди – наявність значної кількості перекручень, романтичних легенд та недостатнє висвітлення певних аспектів становлення Ордену ускладнюють дослідження цього історичного явища. Прикрим також видається той факт, що сучасна українська історіографія, можливо в контексті орієнтації на дослідження вітчизняної історії, а можливо через обмежену можливість доступу до першоджерел, досі не створила цілісного дослідження з означеної тематики. І все ж, Орден тамплієрів – дивний і

³⁴⁶ Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – С. 16–19.

³⁴⁷ Мельвиль М. История ордена тамплиеров... – С. 21; Вага Ф. Тамплиеры: история и легенды... – 128 с.

³⁴⁸ Заборовский Э. Тайна казны тамплиеров... – С. 120–128.

унікальний симбіоз лицарів та ченців, залишається одним із найяскравіших і найбільш привабливих явищ в історії Середніх віків.

TO THE QUESTION ABOUT THE FOUNDATION OF THE KNIGHTS TEMPLAR

Serhiy HYMENNYI

The Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University of Ternopil

This article raises the issue of the emergence of spiritual and military order of Knights Templar and the associated stereotypes of social consciousness, analyzed database sources, illuminating the said question. Particular attention is drawn to the initial period of existence “poor knights”, the process of official recognition and approval of the organization’s charter.

Keywords: Military order, the Order of the Knights Templar, “poor knights”, the Crusades, the charter of the Order.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІТАЛІЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у 50-х роках XV ст.

Тарас ОЛПЯРЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто становище Апенінського півострова в середині XV ст. Середина XV ст. стала відправною точкою для формування ренесансної історії Італії, а також роздробленості, закладеної внаслідок італійських воєн. Важливу роль відведено Лодійському мирному договору як системі італійського концерту, тобто системі міри протизваг, яка згодом стане основним принципом ведення міжнародної політики та дипломатії.

Ключові слова: Лодійський мир, Козімо Медічі, кондот'єр, Франческо Сфорца, "Італійський концерт", Перша Італійська Ліга.

У XIV–XV ст. в Італії, незважаючи на її політичну роздробленість, відбувалися глибокі, хоча й поступові перетворення. Політичні негаразди, накопичення багатств у цьому центрі світової торгівлі й, врешті, багата історія Італії сприяли Ренесансу – відродженню традицій древніх цивілізацій Греції та Риму.

Зростання добробуту супроводжувалося формуванням суспільства урбаністичного, світського та глибоко індивідуалістичного³⁴⁹. Міста, які виникли ще в античну епоху і ніколи повністю не зникали, відродилися завдяки величезному підйому торгівлі та промисловості. Більше того, чвари між імператорами й папами дозволили містам, лавіруючи між обома сторонами, звільнитися від їхнього зовнішнього контролю. Усюди, за винятком півдня Апеннінського півострова, міста стали поширювати свою владу на навколишню сільську місцевість³⁵⁰. Феодальній знаті доводилося відмовлятися від

³⁴⁹ Брис К. История Италии / Карл Брискс ; пер. с. фр. Т. Губаревой. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 356.

³⁵⁰ Луццато Дж. Экономическая история Италии / Джино Луццато ; под. ред. С. Сказкина. – Москва, 1954. – С. 196.

звичного способу життя і брати участь в інтелектуальній і духовній діяльності в містах.

У політичному відношенні феодальна анархія змінилася повним хаосом. За винятком розташованого на півдні Неаполітанського королівства, Апеннінський півострів був розділений на безліч дрібних міст-держав, майже повністю незалежних як від імператора, так і від папи. Звичайно, відбувалися різного роду захоплення і злиття, але багато міст могли успішно постояти за себе і жодні угоди чи сили не могли примусити їх до об'єднання³⁵¹. Водночас, різкі соціальні протиріччя в самих містах і необхідність утворення єдиного фронту проти зовнішніх ворогів сприяли падінню багатьох республіканських режимів, що полегшувало захоплення влади деспотами. Люди, втомившись від нестабільності, самі шукали або схвалювали появу тиранів, які правили за допомогою найманців (кондотьєрів), але, разом з тим, прагнули домогтися поваги й підтримки у містян. У цей період відбувалося значне розширення великих держав за рахунок дрібних, тож до 1494 р. залишилося лише п'ять великих держав: Міланське герцогство, Флорентійська та Венеційська республіки, Папська область і Неаполітанське королівство були найбільш значними політичними утвореннями Апеннінського півострова³⁵². Мілан, під управлінням сім'ї Сфорца, став однією з найбагатших держав і центром мистецтва та освіти.

Подібно до того, як Мілан домінував у Ломбардії і контролював альпійські перевали – проходи в Північну Європу, Венеція, збудована на островах лагуни, панувала на Адріатичному морі (хоча трималася осторонь від складних перипетій апеннінської політики). Завдяки своєму географічному положенню, Венеція грала роль посередника в торгівлі між Західною і Східною Європою. Венецією управляли багаті сім'ї, які обирали зі свого середовища дожа (довічного главу міста, який правив з допомогою Сенату й Ради десяти). За Лодійським договором 1454 р., укладеним між Венецією і

³⁵¹ Тарле Е. История Италии в средние века / Евгений Тарле. – Москва, 2003. – С. 117.

³⁵² Кенинсберг Г. Средневековая Европа 400–1500 гг. / Гельмут Кенинсберг. – Москва, 2001. – С. 242.

Міланом, Венецію визнано материковою державою в східній Ломбардії і на північних берегах Адріатичного моря³⁵³.

Флоренція зберігала видимість республіканської форми правління, однак часті перевороти та чвари між партіями і панування олігархії, що складалася з вузького кола багатих сімей, призвели до визнання її містянами в 1434 р. влади родини Медічі. Формально зберігалася республіканська форма правління, але насправді Козімо Медічі та його наступники вели себе як справжні деспоти³⁵⁴. Династія досягла розквіту за Лоренцо Пишного (1469–1492), поета, покровителя мистецтва та наук, державного діяча й дипломата.

Папська область займала значну частину центральної Італії, включаючи Романью, досягаючи на сході меж Венеції. Номінально цією територією управляв папа. Фактично ж, вона була роздроблена на численні феодалні володіння, де правителі встановлювали свої власні порядки³⁵⁵.

У середині XV ст. Італія зіткнулася з двома новими несприятливими чинниками міжнародного життя. На Заході, за Альпами, підходила до кінця затьожна боротьба між феодалними династіями Європи, зокрема, англо-французький конфлікт. Тому, слід було очікувати, що в італійські справи незабаром втрутяться великі континентальні держави – Франція, Іспанія та Австрія.³⁵⁶ На Сході – середземноморському та адріатичному флангах, в Італії з'явилася загроза з боку турків.

Далекоглядні державні діячі кожної з п'яти великих італійських держав невдовзі усвідомили, що тривалу апеннінську "громадянську війну" необхідно припинити. Почалися мирні переговори. З ініціативи Козімо Медічі з Флоренції і папи Миколи V, дож Венеції Франческо Фоскарі та герцог Міланський Франческо Сфорца в квітні 1454 р. уклали Лодійський мир. Зародилась федерація, до якої приєдналися неаполітанський король Альфонсо Арагонський і, в кінцевому

³⁵³ Красильникова Е. Венеция / Е. Красильникова. – Москва, 2003. – С. 92, 95.

³⁵⁴ Докладніше див.: Duffy B. The Tuscan Republics (Florence, Siena, Pisa, and Lucca), with Genoa / Bella Duffy. – London, 1892. – 456 p.

³⁵⁵ Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия) / Фердинанд Грегоровиус ; пер. с нем. – Москва, 2008. – С. 822.

³⁵⁶ Кенинсберг Г. Средневековая Европа... – С. 257.

підсумку, більш дрібні італійські держави під зверхністю папи³⁵⁷. Священна Ліга італійських держав наклала заборону на конфлікти в межах Апеннінського півострова для мирного співіснування такої різноманітної за своїм устроєм низки держав, які об'єдналися проти вірогідної зовнішньої загрози.

Важливим є також аспект чотирьох Ломбардських воєн, які передували підписанню Лодійського договору. Вони тривали впродовж 1425–1454 рр. У ході цих війн змінилася політична структура Італії: з комун і міст виникло п'ять держав, що складали політичну карту Італії аж до Італійських воєн³⁵⁸.

Перша з чотирьох воєн, спрямованих проти територіальних амбіцій міланського герцога Філіппо Марія Вісконті, пов'язана із смертю Джорджіо Орделаффі, синьйора Форлі. Він зробив Вісконті опікуном свого дев'ятирічного спадкоємця Теобальда II. Його мати – Лукреція дельї Алідозі, донька синьйора Імоли, не погодилася із цим, оголосивши себе регентом. Флорентійська республіка відреагувала на це оголошенням війни Вісконті. Її кондотьєр Пандольфо Малатеста вторгся в Романью, щоб допомогти представникам родини Алідозі, але був розбитий, а місто було взято штурмом 14 лютого 1424 р. Останній правитель Імоли – Луїджі дельї Алідозі, був відісланий до Мілана, а кілька днів по тому правитель Фасенци Гвідантоніо Манфреді став на бік Вісконті. Флорентійська армія, якою на цей раз командував Карло Малатеста, в липні була розбита в битві при Загонаре. Малатеста потрапивши в полон до Вісконті, піддався на його пропозиції та приєднався до війська Вісконті. Тоді Флоренція найняла Нікколо Піччініно й Оддо да Монтоне, та вони також були розбиті при Валь ді Ламонія. Оддо був убитий, а Піччініно зміг переконати Манфреді оголосити війну Вісконті³⁵⁹.

Флорентійські нещастя були врівноважені пактом з Венеційською республікою від 4 грудня 1425 р. Відповідно до угоди, всі завоювання в Ломбардії отримували венеційці, а в Романьї і Тоскані – флорентійці; капітан-генералом Ліги

³⁵⁷ Докладніше див.: Browning O. The age of the Condottieri, a short history of mediaeval Italy from 1409–1530 / Oskar Browning. – London, 1895. – 322 p.

³⁵⁸ Линтнер В. Италия. История страны / Валерио Линтнер; пер. с англ. А. Демина. – Москва, 2007. – С. 137.

³⁵⁹ Тарле Е. История Италии в средние века... – С. 141.

призначено кондотьєра Франческо Буссоном да Карманьйола³⁶⁰. Вісконті, який вже віддав Форлі й Імолу папі, щоб заслужити його прихильність, попросив перемир'я. Завдяки посередництву папського легата Нікколо дельї Альбергаті, 30 грудня 1426 р. у Венеції підписано мир³⁶¹. Вісконті отримав назад землі, окуповані флорентійцями в Лігурії, але йому довелося відмовитися від району Верчеллі, завойованого герцогом Савойї Амадеєм VIII, і Брешиї, що перейшла до Венеції, а також пообіцяти не вступати в Романью і Тоскану.

Мир, однак, тривав не довго. За порадою імператора Сигізмунда I Люксембурга, Вісконті не став ратифікувати мирний договір, і в травні 1427 р. знову розпочалася війна. Спочатку міланці змогли взяти Казальмаджоре й Брешелло. Надісланий туди флот був спалений венеціанським флотом, однак Нікколо Піччініно зміг 29 травня перемогти Буссоном при Готтоленго. Венеційський командувач змусив його відступити й 12 липня захопив Казальмаджоре. В той самий час Орландо Паллавічіно, що володів кількома замками біля Парми, повстав проти Вісконті, а Амадей VIII і Джованні Якопо Монфератський вступили в Ломбардію зі сходу³⁶².

Вісконті міг розраховувати на деяких з кращих кондотьєрів свого часу, зокрема, Сфорца, делла Пергола, Піччініно і Гвідо Торелло. Однак, через їхню заздрісність, головнокомандувачем він зробив Карло Малатеста. Той командував міланцями в битві при Маклодіо (4 жовтня 1427 р.) і програв венеційцям, якими командував Буссоном. Підсумок бою був, тим не менш, не безперечним, і Вісконті був змушений примиритися з Амадеєм, віддавши йому Верчеллі й видавши за нього свою доньку Марію. Проте, позаяк Сфорца перемогли генуезькі вигнанці, й була потрібна допомога Сигізмунда, Вісконті запросив миру. За посередництва папи, 18 квітня 1428 р. у Феррарі підписано мирний договір³⁶³. У Бергамо й Кремо розмістили

³⁶⁰ Виллани Дж. Новая хроника, или История Флоренции / Джованни Виллани. – Москва, 1997. – С. 267.

³⁶¹ Гуковский М. Очерки истории Италии 476–1918 годов / Матвей Гуковский. – Москва, 1958. – С. 174.

³⁶² Тарле Е. История Италии в средние века... – С. 148.

³⁶³ Линтнер В. Италия. История страны... – С. 142.

венеціанського губернатора, підтверджено венеціанське володіння Брешії. Флорентійці отримали назад втрачені опорні пункти, за винятком повсталого проти них міста Вольтерра. Війська під командуванням Нікколо Фортебраччо, відправлені придушити повстання, згодом були послані проти Лукки, де правив колишній союзник Вісконті Паоло Гвініджі.

Третя війна (1431–1433) розпочалася, коли Вісконті підтримав Лукку, спрямувавши туди Франческо Сфорца з трьома тисячами вершників. Однак, флорентійці перекупили Сфорца за 50 тисяч дукатів, і після відходу кондотьєра продовжили облогу Лукки³⁶⁴. Закликаючи допомогти обложеним, Вісконті змусив Генуезьку республіку оголосити війну Флоренції.

У четвертій війні (1438–1454) спірні питання вирішували в боях кондотьєрів: Гаттамелата, а пізніше – Франческо Сфорца номінально боролися за Венецію, в той час, як сторону Вісконті очолював Нікколо Піччініно. Замість цього Сфорца завоювавши Равенну і Болонью, змусив їх визнати своїм сюзереном Мілан³⁶⁵.

Відбулися важливі династичні та політичні зміни: Франческо Сфорца став служити Вісконті й одружився на його доньці, в той час, як Флоренція вийшла на новий виток своєї історії під керівництвом Козімо Медічі. Після смерті Вісконті (1447), підтриманий Медічі Франческо Сфорца в травні 1450 р. з тріумфом увійшов до Мілана. Сформувалися дві коаліції: Сфорца в союзі з Флоренцією протистояв Венеції та Неаполітанському королівству³⁶⁶. Основним театром військових дій залишалася Ломбардія, де обидві сторони в травні 1454 р. підписали Лодійський мир – компроміс, що заклав основу для загальної згоди між чотирма суперниками: Венецією, Міланом, Флоренцією і Неаполем. Цей мир благословив папа Микола V, який представляв в Італії п'яту силу³⁶⁷. Лодійський договір часто розглядають як прояв принципу європейської політики – балансу сил.

Двома іншими державами, які визначали італійський порядок, були синьйорії Флоренція та Мілан, які почали

³⁶⁴ Питти Б. Хроника / Бонакорсо Питти. – Ленинград, 1972. – С. 78.

³⁶⁵ Гуковский М. Очерки истории Италии. – С. 188.

³⁶⁶ Кенинсберг Г. Средневековая Европа. – С. 268.

³⁶⁷ Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века. – С. 902.

перетворюватися в династичні монархії. Ці синьйорії в кінцевому рахунку формували монархічний та олігархічний прототипи абсолютистської монархії. Міланське герцогство було за своєю суттю системою прямого деспотизму, утвореною Франческо Сфорца в 1450 р. на уламках Амброзіанської республіки (1447–1450), якій передувала синьйорія Вісконті (1395–1447). У Флорентійській республіці вже з 1434 р. утвердилося панування Медічі. Повномасштабний режим синьйорії встановлений з 1468 р., об'єднавши залишки полісної організації із злегка прикритим деспотизмом Медічі. Територіальна політія Держав Церкви (*Stati della Chiesa*), зазвичай іменована Папської областю, початково була феодальним об'єднанням різнорідних володінь під формальним сюзеренітетом папи як володаря мирської влади (*potere temporale*), та в нових умовах постала як об'єднання різного роду “станів”. У перспективі, за контурами Держави Церкви проглядалося вельми складна ідеально типізована “становна” держава, реалізована згодом у вигляді Священної Римської імперії та Семи об'єднаних провінцій Нідерландів.

Важливим у тодішньому політичному порядку італійських земель було й Неаполітанське королівство – територіальна гегемонія арагонської королівської династії, яке частково виступало монархічним прототипом абсолютистської політії³⁶⁸.

Інші держави італійської системи представляли собою династичні політії (герцогство Савойське, герцогство Мантуанське, герцогство Ферарське, герцогство Модени й Реджіо) або республіки міст-держав Генуя, Сієна, Лукка та інші.

Упродовж чотирьох десятиліть система “італійського концерту” справно працювала. Приблизно три десятиліття з чотирьох були часом дійсно загального миру в Італії. Та й в четверте десятиліття на італійські землі не вступали армії зовнішніх агресорів. За весь цей час історики зафіксували всього шість локальних воєн. Чотири з них були, фактично, цивільними, але спровоковані зовнішнім втручанням. Дві – пов'язані з авантюрами неаполітанського короля Альфонсо – нападом на Геную та війною з Феррарою.

³⁶⁸ Девіс Н. История Европы / Норман Дэвис. – Москва, 2005. – С. 305.

Усю другу половину XV ст. можна вважати першою фазою західноєвропейської політичної модернізації. Тільки в самому кінці століття, в результаті втягнення зовнішніх сил – насамперед Франції та Священної Римської імперії, система Лодійського мирного договору була знищена Італійськими війнами. Розпочалася криза, що тривала більше половини XV ст. У його середині відбувся розкол між протестантизмом і католицизмом. Криза завершилась переходом до повного розділення між цими християнськими течіями, яка стала новим організуючим стрижнем тогочасної політики. Цей принцип був випробуваний і прийнятий в північній Італії – найбільш розвинутому регіоні тогочасної Західної Європи. Виникнення системи балансу сил історики пов'язують із укладенням у 1454 р. Лодійським миром³⁶⁹.

Цей мир завершив досить болючий для північної Італії історичний період гострого політичного протистояння та війн, який розпочався в XII ст. боротьбою гвельфів і гібелінів і тривав аж до чотирьох Ломбардських воєн XV ст.

Як зазначає видатний історик дипломатії Герретт Меттінглі, вже до початку сорокових років XV ст. “у головах деяких італійців починає складатися ідея (*conception*) Італії як системи незалежних держав, що співіснують завдяки нестійкій рівновазі (*unstable equilibrium*), яку належало підтримувати політичним мистецтвом”. Подібне рішення підказувало те, що “урівноважений баланс (*even balance*) сил завершував кожну з воєн останнього двадцятиріччя патовою ситуацією (*stalemate*)”. Так, у 1443 р. міланський герцог Філіппо Марія Вісконті спробував зібрати конгрес для забезпечення загального миру в Італії, але “знадобилося ще десятиліття воєн і переговорів, щоб п'ять основних держав вдалося змусити прийняти схему, подібну до запропонованої Філіппо Марія”³⁷⁰.

³⁶⁹ Ильин М. Смена поколений международных систем как фактор государственного строительства (эпоха Раннего Модерна) / М. Ильин. – С. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://regconf.hse.ru/uploads/0d97f8a7b2a755b853f59675dc0aa35fd39a805c.doc>

³⁷⁰ Mattingly G. Renaissance diplomacy / Mattingly Garret. – New-York, 1988. – P. 17.

Досягненню політичної згоди в Італії сприяли два зовнішні чинники: завершення Столітньої війни та взяття Константинополя турками 29 травня 1453 р. Лодійський мир був укладений між Венецією і Міланом 9 квітня 1454 р., поклавши кінець військовим діям між ними³⁷¹. Майже п'ятимісячні переговори й угоди між іншими учасниками Ломбардських воєн дозволили підписати 30 серпня 1454 р. у Венеції новий договір. Він засновував Італійську лігу (*Lega Italic*) або Святійшу лігу. До неї увійшли п'ять основних італійських держав: Венеція, Флоренція, Мілан, Папська область та Неаполітанське королівство³⁷². Вони діяли від імені своїх союзників, які також могли формально вступити в Лігу. Тим самим створювалася загальноіталійська система мирного політичного порядку, заснованого на балансі сил, не без підстав названа Г. Меттінґлі "італійським концертом".

У поєднанні з договором, 25-річний взаємний оборонний пакт був укладений для забезпечення існуючих кордонів. Сторони Ліги обіцяли захищати один одного в разі нападу й підтримувати контингент солдат для забезпечення військової допомоги. Ліга, офіційно проголошена папою Миколою V 2 березня 1455 р., незабаром була прийнята майже всіма італійськими державами.

Визнаним лідером серед держав "італійського концерту" була Венеція, місто-держава з республіканським ладом. Вона являла собою прототип конституційної політиї. Аж до середини XVIII ст. Венеція залишалася загальноєвропейським зразком досконалої політиї, де "правлять закони, а не люди"³⁷³.

Флоренція найвищого розквіту досягла в період правління Лоренцо Медічі (1469–1492). Тривалий період миру сприяв добробуту і процвітання республіки. Падіння виробництва сукна компенсував бурхливий розвиток виробництва шовкових тканин, за обсягом експорту яких Флоренція вийшла на одне з перших місць в Європі. Тривав підйом торгівлі, насамперед, з Османською імперією та Францією, а також міжнародних

³⁷¹ Pace di Lodi [1454 p.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Lodi.

³⁷² Гукровский М. Очерки истории Италии... – С. 194.

³⁷³ Ильин М. Смена поколений международных систем... – С. 5.

кредитних операцій флорентійських банківських домів³⁷⁴. Завдяки меценатству Лоренцо Медічі й активному заохоченню розвитку мистецтва, місто стало головним центром італійського Відродження. У цей час тут творили Джованні Піко делла Мірандола, Анджело Поліціано, Сандро Боттічеллі, Мікеланджело Буонаротті. У Флоренції активно велось нове будівництво та благоустрій міста.

Важливою подією для Папської держави став вступ у 1447 р. на папський престол Миколи V, представника гуманістичного способу мислення, раніше скромного учителя, який внаслідок своєї вченості й догідливості у відношенні до керівництва Церкви зробив швидко та блискучу церковну кар'єру. Перші кроки нового папи були досить вдалимими. Він розширив володіння Риму і навів у них порядок. Урочисто відсвяткувавши у 1450 р. “ювілей чергового кінця світу” на який прибула значна кількість паломників з усіх країн Західної Європи, він показав, що папство остаточно оговталось від багаторічного розколу. Однак, бачачи, що чисто духовний авторитет папства похитнутий непоправно, Микола V зосередив увагу не на церковних справах, а на залученні своїх однодумців-гуманістів до Рима задля перетворення міста на центр наук і мистецтв. Саме з його понтифікату Рим починає відігравати значну роль у культурі Апеннінського півострова, змагаючись з Флоренцією. У своєму Ватиканському палаці Микола V створив бібліотеку із значною кількістю рукописів античних і християнських авторів, що притягувало до його двору гуманістів.

Незважаючи на видимість блиску правління Миколи V, його держава була далеко не в квітучому стані. Це яскраво проявилось наприкінці 1452 р., коли в Римі з'явився Стефано Поркаро. Він мав репутацію шанувальника стародавніх республіканських свобод, називаючи себе “лицарем Італії” й уважаючи своїм моральним обов'язком звільнити батьківщину від засилля Церкви. До повернення до Рима, Стефано Поркаро перебував в Болоньї під щоденним і пильним наглядом церковної адміністрації за спробу підняти повстання. Він зібрав навколо себе групу однодумців і, спираючись на незначні

³⁷⁴ Луццато Дж. Экономическая история Италии... – С. 251.

збройні сили, став готувати повстання, розраховуючи повторити те, що на короткий час за сто років до того вдалося Кола ді Рієнцо – перетворити Рим на світську республіку. Але, призначена на 6 січня 1453 р. змова (Поркаро приготував вже золотий ланцюг, щоб закувати в нього папу), була розкрита. Після безнадійного опору, її організатора схопили й повісили на одній з веж папського Замку Святого Ангела³⁷⁵.

Трагічно почався і скінчився для папства 1453 р. – 29 травня турки під командуванням султана Магомета II взяли останній оплот християнства на Сході – столицю Візантійської імперії Константинополь. Микола V, який помер в 1455 р. даремно виступав ініціатором примирення всіх італійських держав між собою, домагаючись укладення загального миру Італійської ліги – “для миру і спокою Італії та для захисту святої християнської віри” . Він марно проповідував організацію хрестового походу для вигнання турків з Візантії.

Новий Неаполітанський король Альфонс V усіляко намагався видати себе за освіченого італійського правителя, сприяв гуманістам. Навіть у військових походах, на полях битв його придворний гуманіст Бекаделлі читав королю в оригіналі уривки з історичних творів Тита Лівія. Свою перемогу над Неаполем Альфонс V відзначив спорудженням тріумфальної арки в античному стилі. Але, в глибині душі, він залишався іспанським феодалним королем³⁷⁶.

Відчуваючи себе невпевнено на новому престолі, Альфонс прагнув спертися на феодалну знать. Він роздавав їй представникам нові феоди та привілеї, майже не обтяжував їх податками, перекладаючи останні на міста. Саме з феодалів Альфонс сформував новий орган – Генеральний парламент. Але, не особливо довіряючи неаполітанській знаті, він викликав з Іспанії велику кількість своїх співвітчизників: дворян, банкірів, ремісників. Тож майже всі провідні, найбільш почесні та вигідні посади в королівстві потрапили до рук іспанців³⁷⁷.

Рішуча профеодална та проіспанська політика нового короля зробила його вельми непопулярним. Альфонс даремно

³⁷⁵ Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века... – С. 1117, 1125.

³⁷⁶ Гуковский М. Очерки истории Италии... – С. 175.

³⁷⁷ Abbot J. Italy / John Abbot. – New York, 1897. – P. 272.

намагався демагогічними, а іноді й дійсно державно розумними заходами заспокоїти невдоволення. Час від часу в королівстві спалахували повстання, які подекуди охоплювали цілі провінції (наприклад, повстання в Калабрії та Абруццо у 1451–1452 рр.). Однак, які б не були серйозні та тривалі ці хвилювання, вони не підривали загального, відносного добробуту Неаполітанського королівства при Альфонсі³⁷⁸.

Новий король насмілювався навіть на відновлення активної зовнішньої політики, в першу чергу, – в басейні Середземного моря. Він намагався також стати арбітром у всіх політичних конфліктах Італії, патрунувати папський Рим, втручатися у справи Тоскани й підпорядкувати собі Геную. Проте ці наміри й починання, хоча й не мали серйозних і тривалих результатів, підвищили авторитет Альфонса, перетворили його двір на один з центрів політичного та культурного життя Апеннінського півострова. Коли ж 27 червня 1458 р. король помер, становище його держави виявилось не таким блискучим, як здавалось³⁷⁹.

Мабуть, і сам король перед своєю смертю усвідомив неможливість належного управління державою, основні частини якої відокремлені одна від одної морем, і тому розділив свою спадщину: її іспанська частину – Арагон, Сардинію та Сицилію, отримав його молодший брат Хуан (Джованні), італійську – Неаполітанське королівство, – позашлюбний син Фердинанд (Ферранте). У результаті, південь Апеннінського півострова перетворився на самостійне державне утворення.

Найважливішим результатом ослаблення королівської влади в Неаполі було те, що великі феодали королівства (барони) все частіше стали виявляти непокору стосовно короля. Так, володар Таранто Джанантоніо Орсіні та герцог Сесеа Маріно Марцано запросили на престол Жана Анжуйського, який у цей час правив Генуєю. Восени 1459 р. розпочалася нова хвиля французької інтервенції і пов'язана з нею громадянська війна. Велика частина баронів підтримала французького претендента. Це поставило в безвихідне становище короля Ферранте, який

³⁷⁸ Тарле Е. История Италии в средние века... – С. 168.

³⁷⁹ Jamison E. Italy, medieval and modern history / E. Jamison. – Oxford, 1917. – P. 134.

зберіг під своєю владою тільки Неаполь і частину території Кампанії.

У Мілані 50-ті роки XV ст. розпочались з таких подій. Захопивши ранньою весною 1450 р. Мілан, кондотьєр Франческо Сфорца домогся того, що 25 березня цього ж року його проголосили спадковим герцогом³⁸⁰. Основна увага нового герцога була спрямована на зміцнення внутрішнього становища держави. Лодійський мирний договір дав можливість для максимального розвитку в Мілані ремесел, в першу чергу, виробництва зброї та текстильного виробництва (шерсть, шовк, оксамит, парча). Особливу увагу було звернуто й на сільське господарство, яке найбільше страждало від постійних воєн.

Загалом, 50-ті роки XV ст. для території Апеннінського півострова були важким періодом, насамперед, через "кадрові зміни". Проте, вони сприяли підписанню очікуваного миру, що дозволив встановити на території Італійських земель хоча б видимість спокою. Лодійський мирний договір є важливим, позаяк він дозволив встановити на території Апеннінського півострова систему ваг і противаг. У загальноєвропейській політиці така система виникне набагато пізніше.

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE ITALIAN LANDS IN THE MIDDLE OF XV-th CENTURY

Taras OLIYARCHUCK

The Ivan Franko National University of Lviv

The article deals with the situation of the Apennines in the middle of the XV-th century, which was the starting point for the growth of irreversible processes in the history of the region and the whole of Europe. The middle of the XV-th century began starting line for the formation history of Renaissance Italy and of fragmentation, which was founded as a result of the Italian wars. An important role peace of Lody – treaty system as Italian concert, that extent balances system that will eventually become the basic principles of international politics and diplomacy.

Keywords: Peace of Lodi, Cosimo Medici, condottiere, Francesco Sforza, "Italian Concerto", I Italian League.

³⁸⁰ Browning O. The age of the Condottieri. – P. 50–71.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Степанян Кирило Ігорович – студент II курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: філософія історії та теорія історичної науки, зокрема, моделі цивілізаційного розвитку, періодизація історії, історична термінологія.

Петрушка Вероніка Юрійвна – студентка IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: соціальна історія Візантії, відносини держави й Церкви, антична спадщина у Візантійській імперії.

Димидюк Дмитро Андрійович – магістрант I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Голова Львівського медієвістичного клубу. Наукові зацікавлення: ранньосередньовічна історія Близького Сходу та Кавказу, історія середньовічного та ранньомодерного Львова, військова та соціальна історія.

Воронов Михайло Сергійович – аспірант I року навчання Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: історія країн Західної Європи, зокрема, формування буферних зон мусульмано-християнського світу, в т. ч., на Піренейському півострові та Сицилії.

Вацеба Ростислав Миролубович – аспірант I року навчання Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: державотворчі процеси у середньовічній Європі, етногенез та історія полабських слов'ян в епоху раннього Середньовіччя.

Райтаровська Наталія Григорівна – магістрантка I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Вчений секретар Львівського медієвістичного клубу. Наукові зацікавлення: генеалогія правлячих династій, епоха вікінгів у Північній Європі, історія міжнародних відносин, антична культура, скандинавська міфологія.

Гусар Марія-Анастасія – магістр історії, працівник Львівського музею історії релігії. Наукові зацікавлення: історія Візантії, церковна історія, релігієзнавство, історія богословської думки XI–XV ст.

Магдич Олег Романович – аспірант I року навчання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наукові зацікавлення: історія середньовіччя, політична антропологія, історія медицини, історія університетів, усна історія.

Друздєв Олег Володимирович – аспірант II року навчання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукові зацікавлення: медіаісторія, історія ідей в середньовіччі, історія Львова XII–XVIII ст.

Гумений Сергій Любомирович – магістрант I року навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Наукові зацікавлення: історія Галицько-Волинської держави, історія Західного Поділля, питання нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у 20-30-ті роки XX ст.

Оліярчук Тарас Вікторович – аспірант I року навчання Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: історія Апеннінського півострова в XI–XVI ст., історія середньовічного мистецтва, взаємовпливи в економічній, політичній та військовій сферах у Середземномор'ї XIV–XVI ст., дипломатичні та зовнішньополітичні трансформації в Західній Європі XV–XVI ст.